

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

Diplomski rad

DISIDENT MILOVAN ĐILAS

Mentor: dr.sc. Goran Hutinec

Student: Suzana Malović

Zagreb, ožujak 2013.

SADRŽAJ:

1. UVOD	1
2. KRONOLOGIJA ŽIVOTA I RADA MILOVANA ĐILASA DO 1953. GODINE	3
3. ĐILASOVI KRITIČKI ČLANCI	8
3.1. Događaji koji su prethodili objavi Đilasovih članaka	8
3.2. Osvrt na Đilasove članke u <i>Borbi</i> i <i>Novoj misli</i>	10
4. REAKCIJE U HRVATSKOM TISKU NA ĐILASOVE ČLANKE	18
5. TREĆI PLENUM CK SKJ I „SLUČAJ ĐILAS“	22
6. POSLJEDICE TREĆEG PLENUMA CK SKJ	27
7. SUDSKI PROCESI PROTIV MILOVANA ĐILASA	32
7.1. Prvi sudski proces	32
7.2. Drugi sudski proces	32
7.3. Suđenje zbog <i>Nove klase</i>	33
7.4. Suđenje zbog <i>Razgovora sa Staljinom</i>	35
8. ĐILASOV ODLAZAK U INOZEMSTVO	37
9. PROPAGANDNE KAMPANJE PROTIV ĐILASA	39
9.1. Članak u <i>Startu: Njegove pjesme, njegovi snovi</i>	40
9.2. Đilas kao „likvidator“	41
9.3. Propagandna kampanja nakon Titove smrti	42
10. KNJIŽEVNI RAD MILOVANA ĐILASA	45
11. ZAKLJUČAK	47
12. SAŽETAK	49
13. LITERATURA	50

1. UVOD

Milovan Đilas je nadasve zanimljiva povijesna ličnost. Rano se priključio Komunističkoj partiji Jugoslavije, a kao njezin važan član imao je veliku ulogu za vrijeme Drugog svjetskog rata. Nakon rata bio je treći čovjek u državi, odmah nakon Josipa Broza Tita i Aleksandra Rankovića. Međutim, u vrijeme većih promjena u državi Đilas je sa svojim političkim idejama i stavovima koje je izložio u seriji članaka u *Borbi* i *Novoj misli* u razdoblju od listopada 1953. do siječnja 1954. godine otišao predaleko za tadašnje partijske rukovodioce. Njegove ideje su se počele smatrati nepodobnima i kontrarevolucionarnima. No, Đilas nije bio sam, pa se đilasovština počela širiti po drugim jugoslavenskim republikama, posebno u Hrvatskoj. Ipak, Đilas je uklonjen sa svih važnih partijskih funkcija i izbačen iz Partije, što ga je učinilo prvim i najpoznatijim jugoslavenskim disidentom. Osim njega, kažnjeni su i njegovi pristaše, odnosno đilasovci. Đilas je ipak nastavio iznositi svoje ideje, pa je protiv njega pokrenuto više sudskih procesa koji su rezultirali zatvorskim kaznama, a negativna kampanja protiv Đilasa vladala je 35 godina.

Ovaj diplomski rad podijeljen je na ukupno 13 poglavlja. Prvo ću prikazati kako je Đilas živio i čime se bavio do 1953. godine i članaka koje je tada počeo objavljivati. Naglasit ću kakvu je ulogu imao Đilas u Drugom svjetskom ratu i koje mu je sve funkcije povjerio Tito nakon rata.

Treće poglavlje odnosi se na nove promjene i reforme koje su u Jugoslaviji započele pedesetih godina 20. stoljeća i koje su kulminirale na Šestom kongresu CK SKJ 1952. godine. Zatim će biti govora o seriji članaka koju je objavio Milovan Đilas u *Borbi* i *Novoj misli* razdoblju od listopada 1953. do siječnja 1954. godine.

U četvrtom poglavlju prikazat ću kakve su reakcije izazvali Đilasovi tekstovi u hrvatskom tisku. Osim toga, prikazat ću i kakve je posljedice to imalo sa hrvatske đilasovce, odnosno one koji su se slagali sa Đilasovim idejama.

Peto poglavlje odnosi se na Treći plenum CK SKJ koji je održan u siječnju 1954. godine i na kojem je bilo govora o „slučaju Đilas“, odnosno o Đilasovim tekstovima.

U šestom poglavlju ću prikazati posljedice Plenuma, kako za Đilasa tako i za ostale partijske rukovodioce koji su ga (donekle) podržavali. Osvrnut ću se i na stanje koje je vladalo u državi nakon Plenuma.

Sedmo poglavlje vezano je za sudske procese koji su se vodili protiv Milovana Đilasa u pedesetim i šezdesetim godinama 20. stoljeća zbog sumnje da je počinio kazneno djelo neprijateljske propagande. Riječ je o ukupno četiri sudska procesa.

Osmo poglavlje obuhvaća Đilasov život i rad nakon izlaska iz zatvora i njegovo djelovanje u inozemstvu: putovanja u Veliku Britaniju, SAD, Austriju i Italiju.

Deveto poglavlje rada se odnosi na negativnu propagandu koja je pokrenuta protiv Đilasa u Jugoslaviji još nakon Trećeg plenuma 1954. godine i koja je potrajala sve do kraja osamdesetih godina, odnosno sve do raspada Jugoslavije. Posebno će biti riječi o članku *Njegove pjesme, njegovi snovi* koji je objavljen u tjedniku *Start* 1977. godine po Titovom naređenju, kao i o negativnoj propagandi protiv Đilasa koja se još više pojačala u Jugoslaviji osamdesetih godina, odnosno nakon Titove smrti.

U desetom poglavlju kratko ću prikazati književni rad Milovana Đilasa, što je isto bio važan dio njegovog života. Na kraju rada je uz zaključak i sažetak dan popis literature koja je korištena za potrebe ovog diplomskog rada.

Pri pisanju sam se koristila literaturom na hrvatskom ili srpskom jeziku, a pojedini citati, posebno oni iz Đilasovih članaka u *Borbi* i *Novoj misli* dani su u izvornom obliku. Osim knjiga i stručnih članaka koristila sam i internetske izvore, i to za pojedine Đilasove tekstove ili biografske podatke. Iako su neke knjige pisane kao autorova osobna zapažanja i razgovori sa Milovanom Đilasom i njegovom obitelji i rodbinom, kao što je primjerice *Đilas: miljenik i otpadnik komunizma* Vasilija Kalezića one su ujedno i kritične i prilično objektivne. Dosta literature nastalo je još za vrijeme Jugoslavije, ali sam se ipak nastojala koristiti i literaturom novijeg datuma, kao što je primjerice *Hrvatska modrrna povijest* Dušana Bilandžića, zbornik radova *Disidentstvo u suvremenoj povijesti te Tito i drugovi* Jože Pirjevca itd. Također sam koristila i sama djela Milovana Đilasa, *Novu klasu* te *Vlast i pobuna*.

Jedini problem na koji sam naišla dok je ovaj rad nastajao je nedostatak literature o Đilasovom životu i političkom djelovanju nakon izlaska iz zatvora 1966. godine jer se čak i u razgovorima s Milovanom Đilasom njemu postavljaju pitanja koja su najviše vezana uz događaje u Drugom svjetskom ratu, kao i događaje oko Trećeg plenuma.

2. KRONOLOGIJA ŽIVOTA I RADA MILOVANA ĐILASA DO 1953. GODINE

Milovan Đilas, kojeg su prijatelji zvali Đido,¹ rođen je 12. lipnja 1911. godine u selu Podbišću kod Mojkovca u Crnoj Gori, od oca Nikole i majke Vasilije, rođene Radenović. Gimnaziju je pohađao u Kolašinu i u Beranama. Na studij jugoslavenske književnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu upisao se 1929. godine, a kasnije i na Pravni fakultet. Međutim, studij nije nikada završio jer ga je previše zanimala literatura, a kasnije i politika. „Po dolasku u Beograd piše brojne pjesme, priče, književno-kritičke prikaze i kulturno-političke članke i eseje; objavljuje ih u tridesetak jugoslavenskih listova i časopisa. Istovremeno se upušta u političku borbu, naročito protiv diktature kralja Aleksandra I, uvedene 6. siječnja 1929.“² Godine 1931. izbile su studentske demonstracije protiv izbora, a Đilas je jedan od studentskih vođa. U studentskom pokretu je bio predstavnik komunističke struje, iako je Komunistička partija Jugoslavije bila zabranjena. Uhićen je 1933. godine i zbog ilegalnih aktivnosti osuđen na tri godine zatvora što je većim dijelom odslužio u Srijemskoj Mitrovici. Nakon što je izašao na slobodu 1936. Đilas je pripala vodeća uloga u obnavljanju i širenju partijske organizacije u Srbiji, a nešto kasnije i Aleksandru Rankoviću.

Godine 1937. Đilas je postao član Pokrajinskog komiteta za Srbiju. Iste godine na čelo Komunističke partije Jugoslavije došao je Josip Broz Tito, a Đilas je postao član najužeg jugoslovenskog partijskog vodstva - Centralnog komiteta i Politbiroa.³ Na Petoj zemaljskoj konferenciji, tajno održanoj u Zagrebu od 19. do 23. listopada 1940. godine, Đilas je formalno potvrđen kao član Politbiroa. Đilas je iste godine nastupio s referatom o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, u kojem je definirao ideju o zasebnom crnogorskom identitetu koja se razlikuje od srpskog, a koju je baštiniio od svog oca.⁴ Svoje će stavove ponovno izložiti u članku pod naslovom *O crnogorskom nacionalnom pitanju* koji je objavljen 1. svibnja 1945. u *Borbi*. U tom članku Đilas je tvrdio da su Crnogorci porijeklom Srbi, ali da su tijekom povijesti profilirali svoju posebnu naciju. Međutim, Đilas se potkraj osamdesetih godina 20. stoljeća u nizu intervjua izjašnjavao kao Srbin, ali nikad nije poricao da Crnogorci kao nacija zaista

¹ Pirjevec, Jože, *Tito i drugovi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2012, str. 331.

² Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*, <http://milovandjilas.rs/> (14.3.2013.)

³ Dedijer, Vladimir, *Veliki Buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*, Prosveta, Beograd, 1991, str. 149.

⁴ Pirjevec, Jože, *Tito i drugovi*, str. 333.

postoje. U ovom članku Đilas piše: „Stvaranje nacije u Crnoj Gori počelo je čitavo stoljeće kasnije nego u Srbiji. Ovdje su postojali sasvim drugi i svi uslovi (teritorija, ekonomska povezanost i dr.), kojih nije bilo kod manjina u Bosni i Hercegovini. Proces formiranja crnogorske nacije i dan-danas traje, a u ovome ratu posebna crnogorska individualnost, ispoljavanje nacionalne svijesti i nacionalne osobitosti, najoštrije su došli do izraza. Ovaj rat, u izvjesnom smislu, označava kulminacionu tačku procesa formiranja Crnogoraca u posebnu naciju, posebnu nacionalnu individualnost. Po plemenskoj tradiciji oni se osjećaju, a i jesu, Srbi (srpska plemena u Srednjem vijeku, srpska raja, srpski narod pod Turcima), ali su oni u nacionalnom pogledu danas i nešto posebno, svoje, crnogorsko (kao što i npr. Srbi iz Srbije nijesu Crnogorci i ne osjećaju se takvima). Gledajući stvar tako, kroz istorijski razvitak, sasvim je razumljivo zašto se Crnogorci nacionalno danas osjećaju nečim posebnim.“⁵

U ožujku 1941. Đilas je jedan od glavnih govornika na masovnim demonstracijama u Beogradu protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, odnosno savezu s nacističkom Njemačkom, koji je po nalogu kneza Pavla potpisala vlada Dragiše Cvetkovića i Vladka Mačeka. Sljedećeg mjeseca Jugoslavija je poražena od strane Njemačke, Italije i njihovih saveznika. Stoga je Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije zaključio da je vrijeme za oružanu borbu te je donio odluku o podizanju ustanka u srpnju 1941. godine. Predudan je bio i napad Njemačke na SSSR, što je komuniste motiviralo na ustanak. Podizanjem ustanka Đilas je dobio određene ovlasti i zaduženja u toku rata. Tito je imenovao Đilasa za člana Vrhovnog štaba, najvišeg zapovjedništva u partizanskoj vojsci, iako Đilas nije imao nikakvog vojnog iskustva. Zatim je Đilas upućen u Crnu Goru kako bi tamo pripremio ustanak.

Odlučeno je da se ustanak u Crnoj Gori podigne 13. srpnja 1941. godine. Ustanak je na početku bio uspješan, no kontraofanzivom Italijana početni uspjeh je splasnuo. Đilas je donio veliki broj kontraverznih odluka (strijeljanja - „lijeva skretanja“), a u listopadu je od Tita dobio naređenje da napusti Crnu Goru.⁶ U Crnoj Gori je ostao sve do kraja godine, kada odlazi u oslobođeno Užice i preuzima rad u listu *Borba*, glavnom partijskom glasilu.⁷

Iako je Đilas imenovan za člana Vrhovnog štaba on je na početku pokazao nesposobnost u rukovođenju. Međutim, priliku da se dokaže je dobio 1943. godine i to u bitci

⁵ Vlahović, Dragan, *Dan kad je rođena crnogorska nacija*, <http://www.srpsko-nasledje.co.rs/sr-l/1998/11/article-12.html> (22.3.2013.) Usp. *Borba*, 1. svibnja 1945.

⁶ Dedijer, Vladimir, *Veliki Buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*, str. 176.

⁷ Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*

na Sutjesci. Tada ga je Tito imenovao za komadanta zaštitnih snaga. Nadalje, Tito je Đilasa odredio za glavnog pregovarača s Nijemcima, u ožujku 1943. godine.⁸

Đilas je 1943. sudjelovao u pripremi odluka Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), održanog 29. i 30. studenog 1943. u Jajcu. Također je bio jedan od delegata na AVNOJ-u. Drugo zasjedanje AVNOJ-a udarilo je temelje budućoj socijalističkoj Jugoslaviji.⁹

U ožujku 1944. godine Đilas prvi put posjećuje Sovjetski Savez na čelu jugoslovenske vojne misije. Bilo je više razloga što je Tito izabrao Đilasa. Kardelj je bio zauzet vođenjem borbe u Sloveniji i Hrvatskoj, dok je Ranković kao sekretar partije bio zauzet tim dužnostima. Osim toga, Đilas je imao prednost pred Rankovićem jer je znao ruski jezik.¹⁰ Đilas u travnju sljedeće godine ponovno posjećuje SSSR, ali ovaj put kao član delegacije na čijem je čelu bio Tito. Đilas je ponovno bio na čelu delegacije koja je u siječnju 1948. otputovala u Moskvu da sa Staljinom i sovjetskom vladom uskladi politiku Jugoslavije i Sovjetskog Saveza prema Albaniji, posebno pitanje ujedinjenja, i dogovori se oko naoružanja i opreme za jugoslavensku armiju.¹¹ O tom svom razdoblju života Đilas će kasnije napisati knjigu *Razgovori sa Staljinom* u kojoj daje svjedočanstva o razgovorima sa sovjetskim vladarem u to vrijeme.¹²

Zajedno s Edvardom Kardeljem Đilas je u rujnu 1947. u Poljskoj sudjelovao u osnivanju Informacionog biroa komunističkih i radničkih partija (u daljnjem tekstu Informbiroa). Informbiro je bio zamišljen kao savjetodavno tijelo devet europskih komunističkih partija koje usklađuje njihove djelatnosti na osnovu ravnopravnosti. No, ubrzo je Staljin počeo dominirati njime, zbog čega je i došlo do sukoba između Tita i Staljina 1948. godine i rezolucije Informbiroa. Naime, kako se predstavnici KPJ nisu odazvali jednom zasjedanju Informbiroa vodstvo Informbiroa je utvrdilo da KPJ provodi neprijateljsku politiku protiv SSSR-a te da su se svojim antipartijskim i antisovjetskim pogledima isključili iz Informbiroa. Ubrzo je uslijedio odgovor KPJ u kojem stoji da su ove optužbe neosnovane i da vodstvo KPJ ima svoje razloge za nesudjelovanje na zasjedanju Informbiroa, a koje je uzrokovano „vrbovanjem“ članova KPJ za sovjetsku obavještajnu službu čime se potkopava jugoslavensko partijsko vodstvo, što je nedopustivo. Ovaj odgovor na sovjetske optužbe

⁸ Dedijer, Vladimir, *Veliki Buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*, str. 193.

⁹ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1989, str. 79.

¹⁰ Dedijer, Vladimir, *Veliki Buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*, str. 217.

¹¹ Ibid, str. 229.

¹² Moljac, *Milovan Đilas*, <http://www.moljac.hr/biografije/djilas.htm> (13.3.2013.)

napisao je sam Đilas, a Rezolucija Informbiroa i odgovor Centralnog komiteta KPJ objavljeni su u listu *Borba* 30. lipnja 1948. godine.¹³ Informbiro je ukinut 1956. godine.¹⁴

Na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije, održanom u srpnju 1948. u Beogradu, Đilas je izabran za jednog od sekretara Partije (druga dva sekretara bili su Edvard Kardelj i Aleksandar Ranković, a Tito je bio generalni sekretar). Treba istaknuti da je Đilas u trenutku preuzimanja vlasti bio na čelu Agitpropa, preko kojeg je KPJ vodila političku propagandu.¹⁵

Početkom 1953. godine postaje potpredsjednik vlade, a krajem iste godine predsjednik Savezne narodne skupštine. U vladi se najviše bavio pitanjima prosvjete i kulture. Međutim, nakon sukoba sa Staljinom, a osobito na početku pedesetih godina 20. stoljeća, „započinje intenzivna Đilasova ideološka preobrazba, pa njegova dogmatska marksistička stajališta ustupaju mjesto liberarnijim shvaćanjima i inzistiranju na bržoj demokratskoj transformaciji jugoslavenskog društva“.¹⁶ To se posebno vidjelo na Šestom kongresu CK SKJ 1952. godine kada je Đilas imao prilike prezentirati neke svoje ideje. Krajem 1953. godine Đilas počinje u *Borbi* i *Novoj misli* objavljivati seriju kritičkih članaka, odnosno teorijsko-političkih eseja, zbog koje će postati jedna od najpoznatijih disidenata¹⁷ ne samo u hrvatskoj, nego i svjetskoj povijesti.

Stoga, gledajući unatrag, možemo vidjeti koji je put prošao Đilas: od oduševljenog komunista do disidenta Komunističke partije Jugoslavije (u daljnjem tekstu KPJ). Ime Milovana Đilasa neraskidivo je povezano s nizom događaja iz hrvatske povijesti 20. stoljeća: reorganiziranje KPJ 1937. godine, Peta zemljiska konferencija 1940. godine, podizanje ustanka u Jugoslaviji 1941., boravak delegacije KPJ u Moskvi 1945. godine, Informbiro 1948. te Peti i Šesti kongres KPJ. Međutim, Đilasovo ime uglavnom se veže za događaje oko Trećeg

¹³ *Napad Informbiroa i odgovor CK KPJ*, http://www.znaci.net/00001/138_76.pdf (8.6.2013.)

¹⁴ Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*

¹⁵ Šarić, Tatjana, Djelovanje Agitpropa prema književnom radu i izdavaštvu u NRH, 1945-1952., *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 42, 1, 2010, str. 389.

¹⁶ Krležijana, Milovan Đilas, <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1479> (13.3.2013.)

¹⁷ Disident – latinska riječ *dissidents* nije dobiva svoje cjelovito značenje samo širim tumačenjem/prijevozom (Ivin, Danijel, Pojava disidenata u socijalističkoj Jugoslaviji, *Čemu dijalog povjesničara – istoričara?*, Zajednica istraživača Dijalog, Zagreb 2005, str. 362.): 1. Onaj koji se odvojio od onih kojima je pripadao i/ili s kojima se slagao (skupinom, strankom, organizacijom) ili se tražilo da se slaže; otpadnik, odmetnik. 2. Intelektualac u komunističkim režimima druge polovice 20. stoljeća koji je otvoreno izražavao nezadovoljstvo društvenim prilikama i zbog toga bio na različite načine šikaniran i progonjen (Anić, Vladimir, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, sv. 2. (Bež-Dog), Zagreb, Novi liber, 2002, str. 354.).

plenuma Centralnog komiteta (u daljnjem tekstu CK) SKJ na kojem se raspravljalo o „slučaju Milovana Đilasa“ zbog serije kritičkih članaka koji su izlazili u *Borbi* i časopisu *Nova misao* od listopada 1953. do siječnja 1954. godine. Zbog tih članaka (ali ne samo zbog toga) na Trećem plenumu je donesena odluka da se Milovan Đilas isključi iz CK SKJ.¹⁸ Time počinje Đilasova muka: s političke scene on prelazi na sudsku, gdje se u nadolazećim desetljećima protiv njega vode čak četiri uzastopna sudska procesa, dok njegova popularnost na Zapadu sve više raste. Đilasova knjiga *Nova klasa* prevedena je na velik broj jezika kao antikomunistička propaganda.¹⁹ Istu knjigu 1995. godine sveučilište u Oxfordu uvrstit će među 100 knjiga koje su izvršile najveći utjecaj na politiku i povijest 20. stoljeća.²⁰

¹⁸ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 9.

¹⁹ Suvin, Darko, Diskurs o birokraciji i državnoj vlasti u post-revolucionarnoj Jugoslaviji 1945.-1974. (I), *Politička misao*, 49, 3, 2012, str. 148.

²⁰ Moljac, *Milovan Đilas*

3. ĐILASOVI KRITIČKI ČLANCI

Prije nego što bude govora o seriji Đilasovih članaka, potrebno je prokomentirati događaje koji su prethodili tome i pokušati ustanoviti kako je Đilas uopće došao do novih ideja koje je izložio u svojim člancima i koji su na kraju rezultirali njegovim isključenjem iz Partije i zbog kojih je postao najpoznatiji politički desident i prvi takav u Jugoslaviji.

3.1. Događaji koji su prethodili objavi Đilasovih članaka

Važan događaj koji je prethodio seriji Đilasovih kritičkih članaka u tisku bio je Šesti kongres KPJ koji se održao u Zagrebu od 2. do 7. listopada 1952. godine. Na tom Kongresu dana je „kritička analiza iskustva i dostignuća društvenog samoupravljanja, socijalističke demokracije i socijalističkog društvenog sistema“.²¹ Kongres je bio prekretnica jer je njima završena jedna etapa razvoja Partije, a započela nova, „koja je sazrijevala u beskompromisnoj borbi sa staljinizmom“.²² Na tom Kongresu prihvaćene su ideje Milovana Đilasa o neophodnosti diskusije i borbe mišljenja. Đilas se također založio da se ne smije zabranjivati objavljivanje radova, čak ako i ti radovi nisu u skladu sa službenim partijskim stavovima jer se treba prije svega boriti „političkim i idejnim argumentima“, a ne policijskim i sudskim progonima.²³

Također treba spomenuti da su reforme počele još 1950. godine kada je donesen Zakon o radničkom samoupravljanju, čime je započela demokratizacija društva. Osim toga, važan znak promjena bio je i referat Miroslava Krleže na Drugom kongresu književnika u Ljubljani 1952. godine, posebno zato što ga je taj referat odobrio Milovan Đilas. Iako je u svom Ljubljanskom referatu Krleža osudio one koji su govorili da revolucije dolaze i prolaze, a da lirska poezija ostaje, odbacio je ideje da je u socijalizmu moguća samo angažirana literatura.²⁴

²¹ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 33.

²² Ibidem

²³ Bošković, Milan, *Milovan Đilas*, <http://zrcalo.me/?p=1614> (13.3.2013.)

²⁴ Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, Školska knjiga, Zagreb, 2006, str. 292.

Partija se kao i sve drugo morala mijenjati u skladu s društvenim promjenama. Milovan Đilas, koji je u to vrijeme bio jedan od četiri predsjednika Saveznog izvršnog vijeća, dobio je zadatak izraditi nacrt rezolucije koja će se prihvatiti na Kongresu.²⁵ Tako je na Šestom kongresu Komunistička partija Jugoslavije promijenila ime u Savez komunista Jugoslavije (u daljnjem tekstu SKJ), i to upravo na Đilasov prijedlog. Ta promjena, koliko god se na prvi pogled činila samo formalna, bila je mnogo više od toga jer je podrazumijevala novi način rukovođenja i uvođenje temeljnih demokratskih odnosa što je bilo u skladu s društvenim promjenama. Socijalistička demokracija je u razumijevanju tadašnjih ideologa bila uvjet i okvir konstituiranja društva te mjera demokracije uopće. Za službeno tumačenje socijalističke demokracije važan je Titov i Đilasov argument. Tito kaže da je socijalistička demokracija bolja od zapadne jer nema samo deklarirani karakter, a Đilas da je riječ o istinskoj demokraciji jer osigurava zbiljsku ravnopravnost svih građana.²⁶ „Od tada se država nije poistovjećivala s Partijom niti Partija sa državom, a administrativna metoda rukovođenja, karakteristična za raniju etapu, zamjenjivala se idejnom i političkom djelatnošću“.²⁷

U partijskom vrhu bilo je članova koji su bili protiv reformi i decentralizacije smatrajući da ti procesi slabe vodeću ulogu SKJ, ali suprotno njima bilo je mišljenja kako su potrebne što radikalnije i sveobuhvatnije promjene u demokratskom duhu.²⁸ CK SKJ se stoga u lipnju 1953. godine obratio partijskim organizacijama s porukom u kojoj negativno ocjenjuje takve ideje i obilježava ih kao „nesnalaženje i pasivnost“. Međutim, u partijskom vrhu se pojavilo mišljenje da su neke promjene ipak nužne.²⁹ Spoj nacionalizma i liberalizma partijskom vrhu se činio pogodnim „ključem“ reformiranja socijalizma. No, zahtjev za nacionalnim identitetom uzdrmao je tradicionalne komunističke ideološke veze i ugrozio partijsku moć. Stoga se najsigurnijim činilo vratiti se poznatim modelima gospodarstva i politike.³⁰

²⁵ Ramet, P. Sabrina, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimnosti (1918.-2005.)*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2009, str. 250.

²⁶ Kašić, Biljana, Višepartijnost: tema raspri u ideologijskom okviru ranih pedesetih godina, *Časopis za suvremenu povijest*, 22, 3, 1990, str. 90.

²⁷ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 34.

²⁸ Kevo, Mario, Odjek Đilasovih teorijskih priloga u *Borbi* u hrvatskom tisku, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 31, 1998, str. 153.

²⁹ Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije: hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998, str. 312.

³⁰ Spehnjak, Katarina, Čipek, Tihomir, Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990., *Časopis za suvremenu povijest*, 39, 2, 2007, str. 273.

Još jedna velika promjena dogodila se donošenjem Ustavnog Zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja 1953. godine, i to pod utjecajem i u duhu Šestog kongresa. Novi ustav je poništio dijelove prethodnog Ustava iz 1946. Iako novi Ustav nije priznavao individualna prava koja su obično zajamčena u liberalnim sustavima, Ustav je pak predvidio „slobodu udruživanja radnog naroda, osobnu slobodu i druga ljudska prava“ te „pravo na rad“. Novi Ustav je potaknuo nade u veći stupanj unutarnje demokratizacije. No, Centralni komitet je ubrzo sazvao sastanak na Brijunima koji je održan 16. i 17. lipnja 1953. kako bi se stalo na put tendencijama unutrašnje demokratizacije te zaustavila negativna kretanja u tisku, vođenju gospodarstva te vjerskom području.³¹

Međutim, zahtjevi za reformom sustava i uspostavom humanijeg socijalizma koje je isticao Milovan Đilas zakomplicirali su situaciju u jugoslavenskom vrhu. Ono što je Đilas smatrao samo početkom procesa demokratizacije, partijski vrh na čelu s Titom smatrao je krajnjom točkom tog procesa. Ako je sastanak CK na Brijunima trebao biti ispravak odluka koje su donesene na Šestom kongresu, a za koje je, kao što je već rečeno, bio osobno odgovoran Đilas, onda on nije mogao prihvatiti zaključke s tog brijunskog sastanka.³²

3.2. Osvrt na Đilasove članke u *Borbi* i *Novoj misli*

Đilas je 11. listopada 1953. godine počeo objavljivati u *Borbi* ³³ svoje članke o najsloženijim partijskim pitanjima, o njezinim reforama i pitanja o budućem razvitku Jugoslavije. Prvi članak u ovoj seriji kritičkih članaka bio je *Nove sadržine*,³⁴ a zatim su uslijedili članci *Jugoslavija*,³⁵ *Male izborne teme*,³⁶ *Novi oblici*,³⁷ *Važnost oblika*,³⁸ *Zakonitost*,³⁹ *Za sve*,⁴⁰ *Bez zaključka*,⁴¹ *Ima li cilja?*,⁴² *Ideal*,⁴³ *Opšte i posebno*,⁴⁴

³¹ Ramet, P. Sabrina, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimnosti (1918.-2005.)*, str. 251.

³² Ibid, str. 252.

³³ *Borba* su bile dnevne novine koje su u nekadašnjoj Jugoslaviji izlazile od 1944. do 1991. godine. Bile su jedno od važnijih glasila Partije.

³⁴ *Borba*, 11. listopada 1953.

³⁵ Ibid, 18 listopada 1953.

³⁶ Ibid, 25. listopada 1953.

³⁷ Ibid, 1. studenog 1953.

³⁸ Ibid, 8. studenog 1953.

³⁹ Ibid, 15. studenog 1953.

Konkretno,⁴⁵ *Odgovor*,⁴⁶ *Subjektivne snage*,⁴⁷ *Objektivne snage*,⁴⁸ *Klasna borba*,⁴⁹ *Nove ideje*,⁵⁰ *Savez ili Partija*⁵¹ i *Revolucija*,⁵² te nekoliko članka objavljenih u časopisu *Nova misao* od kojih je najvažniji *Anatomija jednog morala*.⁵³ Članci su objavljivani od 11. listopada 1953. do 7. siječnja 1954. godine. Sveukupno je Đilas objavio 23 teoretska priloga, od čega 19 u *Borbi*, a preostala četiri u časopisu *Nova misao*. U početku su članci izlazili kao redovni nedjeljni prilog u *Borbi* sve do 20. prosinca, kada je Đilas u idućih 16 dana objavio devet tekstova želeći očito što prije završiti seriju jer je shvatio da je sukob s Titom sve bliži.⁵⁴

Ne samo što su Đilasovi stavovi koje je iznio u ovoj seriji članka bili sasvim neočekivani za jugoslavensku javnost i za partijske krugove, nego su iznenadili i partijske rukovodioce. „Je li to bio rezultat Đilasova razmišljanja, izučavanje dotadašnjeg iskustva razvoja socijalizma u Sovjetskom savezu ili u Jugoslaviji, ili je na njega netko od autoriteta sugestivno djelovao teško je odgovoriti“.⁵⁵ Sam Đilas kasnije navodi da je inicijativa za pisanje članaka potekla iz *Politike* jer se nagomilao niz ideoloških problema koje je trebalo objasniti.⁵⁶

Stanković ističe da su Đilasovi članci u tisku izazvali interes među jugoslavenskom inteligencijom. Ističe da su članci bili više politički, nego ideološko-filozofski i sociološki. „U svojim zapažanjima Đilas je polazio od problematičnih teorijskih premisa, koje nisu predstavljale solidan logički fundus za izvođenje prihvatljivih zaključaka i stajališta. Više su

⁴⁰ *Borba*, 22. studenog 1953.

⁴¹ *Ibid*, 29. studenog 1953.

⁴² *Ibid*, 6. prosinca 1953.

⁴³ *Ibid*, 13. prosinca 1953.

⁴⁴ *Ibid*, 20. prosinca 1953.

⁴⁵ *Ibid*, 22. prosinca 1953.

⁴⁶ *Ibid*, 24. prosinca 1953.

⁴⁷ *Ibid*, 27. prosinca 1953.

⁴⁸ *Ibid*, 29. prosinca 1953.

⁴⁹ *Ibid*, 31. prosinca 1953.

⁵⁰ *Ibid*, 1-3. siječnja 1954.

⁵¹ *Ibid*, 4. siječnja 1954.

⁵² *Ibid*, 7. siječnja 1954.

⁵³ Kevo, Mario, Odjek Đilasovih teorijskih priloga u *Borbi* u hrvatskom tisku, str. 153-154.

⁵⁴ *Ibid*, str. 154.

⁵⁵ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 34.

⁵⁶ Kevo, Mario, Odjek Đilasovih teorijskih priloga u *Borbi* u hrvatskom tisku, str. 154.

zastranjenje u ideologiji, nego u znanosti.“⁵⁷ Međutim, članci su očito zaintrigirali i oduševili javnost, pa je tiraža *Borbe* skočila na 300 000 primjeraka u slobodnoj prodaji, a u redakciju *Borbe* je stiglo oko 30 000 pisama podrške.⁵⁸

U prvom članku iz ove serije kritičkih članaka pod nazivom *Nove sadržine* Đilas prikazuje jugoslavensku stvarnost kao borbu socijalizma i demokracije protiv kapitalizma i birokratizma. Đilas poziva na reformu, odnosno na nastanak novih ideja, oblika i snaga koje su potrebne za preobrazbu revolucije kako ona bi postala teret socijlističkom razvoju.⁵⁹

Za trajanja predizborne kampanje za savezne izbore Đilas objavljuje članak *Male izborne teme*. U tom članku ističe da bi trebalo dati prednost kandidatima koji nisu nametnuti „odozgo“, već bi se trebalo omogućiti stvarno biranje kandidata kako bi Jugoslavija postala primjer pravde, slobode i demokracije. Te svoje ideje dalje razlaže u sljedećim člancima *Novi oblici* i *Važnost oblika*, „u kojima razmatra pitanja oblika nužnih za razvoj socijalizma i demokracije, čiji nesklad rezultira oprekama unutar samog socijalizma.“⁶⁰ U *Zakonitostima* se konkretno dotakao rukovodećeg kadra. U sljedećem članku *Opšte i posebno* Đilas napada i zapadni društveni sustav, ali i socijalističke snage jer ne prisvajaju demokraciju.⁶¹ Ističe da je „besmisleno nadmudrivati se o usklađivanju općeg i posebnog, partijskog i društvenog, osobnog i kolektivnog. Sklada nema i ne može ga biti. On je suvišan, on koči. Ustvari, treba osigurati što slobodnije kretanje, da jedne subjektivne snage potiskuju druge, a ne samo da jedne uzmu monopol društvenog života.“⁶²

U sljedećim člancima se zalaže za slobodu govora. Tako u *Konkretnom* „razrađuje mogućnost izlaganja ideja, naglašavajući važnost borbe mišljenja te sigurnost da nitko neće biti progнан zbog svojih ideja, jer samo tako one, kao svojina manjine, mogu doći u opticaj.“⁶³

Đilas u članku *Ima li cilja?* odgovara na pitanje koje je postavljeno u samom naslovu članka: „Pa najzad, šta je cilj i ima li ga? na to je već odgovoreno. Treba još dodati: oslobađanje ljudskog rada od svačijeg i svakog gospodstva nad njim tj. — stalna borba za demokratiju, to je jedini stvarniji trajniji cilj, i za nas danas, a i za čitav ljudski rod. Jer to

⁵⁷ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 36.

⁵⁸ Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*

⁵⁹ Kevo, Mario, Odjek Đilasovih teorijskih priloga u *Borbi* u hrvatskom tisku, str. 155.

⁶⁰ Ibidem

⁶¹ Ibid, str. 156.

⁶² Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 37. Usp. *Borba*, 20. prosinca 1953.

⁶³ Kevo, Mario, Odjek Đilasovih teorijskih priloga u *Borbi* u hrvatskom tisku, str. 156.

omogućava stalno kretanje. I svi konkretni oblici i konkretna mjera koje to olakšavaju, dobrodošli su i napredni. Ti konkretni oblici, te konkretne mjere — to je cilj. Ostvariv iz etape u etapu, od konkretnog do konkretnog zadatka. Borba neprestana. To su socijalizam i demokratija“.⁶⁴ Đilas utvrđuje da je revolucija ugrožena, da ona propada i nestaje te se ne može spasiti svojom prošlošću. Đilas tvrdi da revolucija mora naći nove ideje, nove oblike i nove pozive.⁶⁵

U članku *Ideal* Đilas ističe kako „socijalizam-komunizam“ kao ideal i najveći cilj treba ostvarivati u borbi kratkoročne, neposredne i specijalne ciljeve, a ne kako to čini birokracija, pjevajući stalno o krajnjem „idealu“, dok su „u svakodnevnoj praksi njihove tendencije sve prije nego idealističke.“⁶⁶

Nadalje, Đilas u članku *Subjektivne snage* govori o ulozi subjektivnih snaga u revolucionarnom procesu izgradnje društva. Đilas ističe: „Pošto socijalistička stvarnost postoji i raste, nova socijalistička svijest ne može a da se ne pojavljuje, nezavisno od foruma i funkcionera, pa i usprkos njima. Život ne čeka blagoslov da bi živio. Svjesne komunističke snage postoje danas i mimo zvaničnih komunističkih organizacija, a naročito mimo, pa i usprkos komunističkog foruma i funkcionera. Svjesne – tzv. subjektivne – snage ne svode se danas na komuniste i svjesne radnike (kao što je bilo nekad), nego u njih treba računati i sve one koji su stvarno za nezavisno-demokratsku i socijalističku, jer jedino takva i može biti nezavisna – Jugoslaviju, bez obzira na to da li im se idejna i druga shvatanja na dlaku poklapaju sa ovom ili onom nazovi socijalističkom pa i stvarno socijalističkom dogmom ovog ili onog funkcionera“.⁶⁷ U nastavku piše i ovo: „Birokratska i dogmatska teorija o tome kako su jedino komunisti svjesna snaga socijalizma (‘ljudi naročitog kova’ prema Staljinu) služi kao podsticaj njihovom izdvajanju u nešto za sebe i iznad društva, u nešto unaprijed predestinirano da ljude vodi, budući da jedino ‘svjesno’ ‘konačnih ciljeva’ i do kraja provjereno. Ta teorija ukriva stvarnost – tendenciju za posebnim, privilegovanim položajem u društvu, za funkcijama na osnovi političke i ‘idejne’ pripadnosti, a ne na osnovi sposobnosti i stručnog znanja.“⁶⁸ Ovaj članak pokazao je, na neki način, „službeni raskid“ sa Partijom i bio je protumačen kao do tada najjači Đilasov udarac na SKJ. Đilas se potpuno udaljava od

⁶⁴ *Opozicija Milovana Đilasa*, str. 9. http://www.znaci.net/00001/138_84.pdf (16.3.2013.) Usp. *Borba*, 6. prosinca 1953.

⁶⁵ Kalezić, Vasilije, *Đilas: miljenik i otpadnik komunizma*, Zodne, Beograd, 1988, str. 155.

⁶⁶ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 36. Usp. *Borba*, 13. prosinca 1953.

⁶⁷ Ibid, str. 37-38. Usp. *Borba*, 27. prosinca 1953.

⁶⁸ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 38. Usp. *Borba*, 27. prosinca 1953.

marksizma i lenjinizma smatrajući da bi Crkvi trebalo dati vjersku slobodu, što je bilo protivno službenim stavovima jugoslavenske Partije, s čime je Đilas bio jako dobro upoznat. On se bori za demokratsku slobodu, a svoje kritičare i „jugoslavenski staljinizam“ proziva zato što žele ušutkati tu borbu i zaustaviti pozitivna demokratska kretanja.⁶⁹

Sljedeći članak bio je nastavak i dodatno pojašnjenje prethodnog članka. Svoje stavove je objasnio kao osobne, odnosno kao stavove koji ne predstavljaju službene stavove Partije.⁷⁰ U članku *Savez ili partija* Đilas piše: „Komunistička partija Jugoslavije je bila dobra – onakva kakva je bila – za pripremu oružane borbe i za oružanu borbu. Ali danas ona ne može, ostjaući ovakvom, a da ne zadržava razvitak. Ne mogu danas njeni nekad revolucionarni oblici da se ne pretvaraju u nedemokratizam i samovolju, budući ne odgovaraju potrebama i težnjama socijalističkog društva“.⁷¹ Prema Đilasovom mišljenju, SKJ je trebalo pretvoriti u savez idejno bliskih ljudi koji bi bili otvoreni za diskusiju i s nekomunistima jer iako je Partija povelu revoluciju to joj ne daje za pravo da u daljnjem razvoju Jugoslavije ima monopol.⁷²

Na Staru godinu 1953. objavljen je u *Borbi* članak *Klasna borba*. Đilas u tom članku izlaže svoje stajalište o ulozi društvenih organa u Jugoslaviji u tom trenutku: „Dužnost društvenih organa (a prije svega: sudova, UDB-e i milicije) nikako ne može biti zaoštavanje klasne borbe, nego čuvanje i izvršavanje zakona. Ovi organi, po mom mišljenju, moraju (...) postati organi države i zakona, tj. naroda a ne subjektivnog interesa i koncepcije borbe ove ili one političke organizacije. (...) Jer ako i ovi organi budu i dalje na mimo zakonskom stanovištu zaoštavanja klasne borbe, onda neminovno moraju i da drukčije – privilegisano – tretiraju one koji su istih shvatanja ili im izgledaju ‘pouzdaniji’ i simpatičniji, a to ih stalno vuče da prema tim subjektivnim mjerilima procjenjuju i vrline građana i dijele ove na nižu – nekomunističku – vrstu. Klasna borba se takvom ‘teorijom’ i praksom doduše zaoštava. Ali – prividno između socijalizma i kapitalizma, a stvarno – birokratizma i protiv naroda. Kod nas je jedino demokratija u stalnom razvoju, kadra da razmrsuje klasne sukobe i smanjuje klasne razlike“.⁷³

I na samom kraju izlaganja Đilasovih članaka treba spomenuti *Anatomiju jednog morala* koja je objavljena u *Novoj misli* 7. siječnja 1954. godine. Inače, sam Đilas je pokrenuo

⁶⁹ Kevo, Mario, Odjek Đilasovih teorijskih priloga u *Borbi* u hrvatskom tisku, str. 156-157.

⁷⁰ Ibid, str. 158.

⁷¹ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 38. Usp. *Borba*, 4. siječnja 1954.

⁷² Kevo, Mario, Odjek Đilasovih teorijskih priloga u *Borbi* u hrvatskom tisku, str. 158.

⁷³ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 39. Usp. *Borba*, 31. prosinca 1953.

ovaj antidogmatski i od partijskog aparata nezavisni mjesečnik posvećen književnosti, nauci i umjetnosti u siječnju 1953. godine, gdje je već u prvom broju svoje tekstove objavio Miroslav Krleža. Da je Đilas bio razočaran, pa čak i ogorčen postojećim stanjem i razvojem socijalističkih društvenih odnosa najbolje se vidi u ovom članku.⁷⁴ Članak *Anatomija jednog morala* je sasvim drugačiji od dotadašnjih kritičkih članaka koji su izlazili u *Borbi* jer nije pisan u formi eseja u kojem se izlažu Đilasovi stavovi, nego je pisan kao priča kojoj je tema bila mlada operna pjevačica-glumica koja se udala za visokog dužnosnika, slavnog ratnog generala, ali njegovo društvo je nije htjelo primiti u svoj društveni krug. U tom članku Đilas se grubo okomio na rukovodeće ljude u Partiji, izražavajući se o svojim dojučerašnjim kolegama, znancima i prijateljima s određenim prijezirom. Đilas u članku kritizira supruge onodobnih uglednih jugoslavenskih političara jer su bojkotirale ženu njegova dobrog prijatelja generala Peke Dapčevića, odnosno jer su bojkotirale glumicu Milenu Dapčević.⁷⁵ „A ta žena je ustvari bila među najboljima. Ona je bila jedna od kulturnijih, čovječnijih i moralnijih, pa ipak je u stvarnosti podgrijevala bezobzirne i nepromišljene stavove prema onima koji su slučajno htjeli da se probiju u ovaj posvećeni krug, u kome su, samim tim što je uobrazio da je takav i takvim se pravio, bujale iluzije i orgijale utvare. A sve to samo je potvrđivalo staru i, avaj, neizmijenjenu istinu da ljudi nijesu onakvi kakvi misle da jesu, nego su lično onakvi u kakvim uslovima jesu, kakve odnose brane i kakvim odnosima žive, kako se prema stvarnosti odnose.“⁷⁶ Dalje nastavlja: „To je bila logika hijerarhije — uspeti se i ne dati drugima, ‘nezaslužnima’, ‘nemoralnima’. To je bila ona grozna logika stvarnosti, hijerarhije i privilegija, koja je te negdašnje mahom heroične žene, a i muškarce, pretvarala u sebične nakaze.“⁷⁷ Članak je imao veliki odjek upravo zato što Đilas opisuje „zatvorenost, aroganciju i snobizam partijskog ‘visokog društva’.“⁷⁸ Ovaj članak je izazvao posebno zaprepaštenje u društvu i zajedno sa ostalim člancima izazvao je Đilasovu neugodnost koja su dovele do njegovog političkog pada. Navodno je ovaj članak razbjesnio Tita. Također, nakon što je *Anatomija jednog morala* objavljena, zabranjeno je daljnje izlaženje Đilasovog časopisa.

Isti dan kad je objavljena *Anatomija jednog morala* u *Novoj misli*, u *Borbi* je izašao još jedan Đilasov članak pod naslovom *Revolucija*. Tako Đilas piše: „Danas je revolucija

⁷⁴ Kalezić, Vasilije, *Đilas: miljenik i otpadnik komunizma*, str. 163.

⁷⁵ Ramet, P. Sabrina, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimnosti (1918.-2005.)*, str. 253.

⁷⁶ Đilas, Milovan, *Anatomija jednog morala*, u: *Nova misao*, 2, 1, 1954, str. 14,
<http://milovandjilas.rs/files/ANATOMIJA-JEDNOG-MORALA.pdf> (14.3.2013.)

⁷⁷ Ibid, str. 15.

⁷⁸ Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*

reforma, mirni napredak. Danas je besmisleno boriti se za vlast u revolucionarnom obliku, ne smo zato što je to nerealistično, nego i zato što je kontrarevolucionarno. Duša revolucije može se sačuvati samo u stvarnoj slobodi, zato što su je proveli slobodni ljudi, radi slobode i u ime slobode.“⁷⁹ To je bio posljednji u seriji Đilasovih članaka. Vjerojatno bi Đilas nastavio i dalje objavljivati članke, ali je Tito zabranio njihovo daljnje objavljivanje. To, doduše, još nije bio kraj.⁸⁰

Zbog ovih članaka stvorena je neugodna situacija u redovima Saveza komunista Jugoslavije. Na nadolazećem Trećem plenumu CK SKJ trebalo je razmotriti Đilasove polemičke članke i njegovo odstupanje od marksizma u teoriji i praksi. Osim što je „slučaj Milovan Đilas“ bio zanimljiv jugoslavenskoj javnosti, a posebno jugoslavenskoj inteligenciji, bio je zanimljiv i ostatku svijeta. Tako je *New York Times* 10. siječnja 1954. godine donio pregled Đilasovih glavnih ideja iz serije kritičkih članaka i podsjetio da je na nedavnim izborima od kandidata za pet najviših funkcija u državi, Đilas odmah nakon Tita dobio najviše glasova.⁸¹

S druge strane, u jugoslavenskoj javnosti tada još nije bilo reakcije na Đilasove tekstove. Đilas je samo nekoliko dana prije početka napada bio izabran za predsjednika Savezne skupštine.⁸² Tito je poslao pismo Đilasu u prosincu 1953. iz Slovenije gdje se nalazio na liječenju, u kojem upozorava Đilasa: „Smatram da si propustio podvući posljedice onog što ti nazivaš ‘odstupanje’ ili ‘istrčavanje’, štoja smatram da je osnovno kod cijele stvari. Baš te posljedice naizrazitije dokazuju da su ovakve javne diskusije, kao što si ih ti počeo u svojim člancima, opasne ne samo za jedinstvo Saveza komunista, nego i za razvoj naše socijalističke stvarnosti.“⁸³

Napokon je uslijedila i službena reakcija. Izvršni komitet CK SKJ je 10. siječnja 1954. objavio priopćenje u kojem stoji da su „članci koje je drug Milovan Đilas poslednjih nedelja objavio u *Borbi*, a iznad svega članak *Anatomija jednog morala*, objavljen u poslednjem broju *Nove misli* (...) plod njegovog sopstvenog mišljenja, koje je u svojoj osnovi protivno mišljenju svih ostalih članova Izvršnog komiteta, duhu odluka Šestog kongresa i

⁷⁹ Ramet, P. Sabrina, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimnosti (1918.-2005.)*, str. 253. Usp. *Borba*, 7. siječnja 1954.

⁸⁰ Marković, Dragan; Križevac, Savo, *Zašto su smenjivani: političke krize u Jugoslaviji*, Narodna knjiga, Beograd, 1985, str. 73.

⁸¹ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 45-46.

⁸² Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999, str. 355.

⁸³ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 47.

odluka Drugog plenarnog sastanka Centralnog komiteta Saveza Komunisti Jugoslavije. On ih je objavljivao ne izlažući unaprijed drugovima iz Izvršnog komiteta ideje koje u njima namjerava objaviti, čak i usprkos tome što su mu neki drugovi u toku objavljivanja prvih tekstova iz te serije ukazivali na očiglednu štetu koju bi takvi članci mogli naneti razvitku Savez komunista i izgradnji socijalističke demokratije u našoj zemlji.“⁸⁴ Jugoslavenskoj javnosti je tako postalo jasno mišljenje Partije o Đilasovim člancima, posebno kad je objavljeno da će se Treći plenum CK SKJ održati 16. i 17. siječnja sa samo jednom točkom dnevnog reda: „Slučaj Milovana Đilasa, člana Izvršnog komiteta“.⁸⁵

⁸⁴ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 48.

⁸⁵ Ibidem

4. REAKCIJE U HRVATSKOM TISKU NA ĐILASOVE ČLANKE

U onodobnom hrvatskom tisku Đilasovi kritički članci nisu zauzimali središnje mjesto jer je sva pozornost javnosti, pa tako i tiska, bila posvećena jugoslavensko-talijanskom sporu oko grada Trsta i Zona A i B, odnosno zbog anglo-američkog prepuštanja Zone A Italiji. Međutim, to ne znači da Đilasovi politički stavovi nisu odjeknuli u hrvatskom tisku. Uz napise vezane za tršćansku krizu, u tisku se donose i izvješća vezana za predizbornu kampanju za Saveznu narodnu skupštinu. U Hrvatskoj se politička situacija komplicira oko izbornih kotara Dvor i Poreč-Buzet, pa se polemika prenosi u *Vjesniku*, *Narodnom listu* i *Naprijedu*.⁸⁶ Već je rečeno da se u razmatranje izbora upustio i sam Đilas, što je preneseno u hrvatskom tisku.

Prije nego bude riječi o đilasovštini u Hrvatskoj, potrebno je definirati taj pojam. Zdenko Radelić ističe da je đilasovština pojam kojim je vodstvo SKJ označilo i osudilo sve one koji su zastupali slične interese kao i Milovan Đilas. Taj pojam obuhvaća liberalizaciju u razdoblju uvođenja samoupravljanja i Šestog kongresa SKJ.⁸⁷ Andreja Grižina ističe da je đilasovština u iznošenju bio otklon prema liberalizmu i individualizmu. „Po službenim izvještajima, to je bilo udaljavanje od naučnog socijalizma i prelazak u idealizam, a u političkim namjerama usmjeravanje prema trulom liberalizmu buržoaskog društva“.⁸⁸

Dakle, đilasovci su, najjednostavnije rečeno, oni koji su odobravali Đilasove teze koje je iznio u svojim člancima 1953-1954. godine u *Borbi* i *Novoj misli*. Prvi koji se upušta u razmatranja je Berto Črnja⁸⁹ na stranicama *Naprijeda*.⁹⁰ Kod Črnje je očigledno da je na njega utjecao Đilas koji je samo desetak dana ranije objavio svoja razmišljanja u *Borbi* u članku *Male izborne teme*. Črnja tvrdi da su demokratski principi izvrnuti te traži otvorenu diskusiju i uspostavu najmanje dvije ili više lista grupa građana biranih „odozdo“ a ne „odozgo“, što bi

⁸⁶ Kevo, Mario, Odjek Đilasovih teorijskih priloga u *Borbi* u hrvatskom tisku, str. 159.

⁸⁷ Radelić, Zdenko, Đilasovci u Hrvatskoj i hrvatska historiografija, u: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenoga 2009.* [glavni urednici Nada Kisić Kolanović, Zdenko Radelić, Katarina Spehnhjak], Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010, str. 56.

⁸⁸ Grižina, Andreja, Djelovanje lista *Naprijed* pedesetih godina, u: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*, str. 216.

⁸⁹ Usp. Črnja, Berto, Novo i staro u izbornoj borbi, *Naprijed*, 45, 6. studenog 1953.

⁹⁰ *Naprijed*, osnovan 1943. godine, bio je direktivni partijski list Komunističke partije Hrvatske sve do svibnja 1953. godine, kada je postao tjednik za politička, kulturna i društvena pitanja.

rezultiralo „borbom mišljenja“ i pobjedom najboljeg kandidata prema demokratskim načelima. Kotarski komitet SK Poreč-Buzet odgovara redakciji *Naprijeda*, čija kritika izlazi u sljedećem broju.⁹¹ Kotarski komitet SK Poreč-Buzet ostaje pri već utvrđenim političkim oblicima, što potvrđuje da nije postojala nikakva službena direktiva o shvaćanju Đilasovih članaka koji su bili odaslani nižim instancama SK. Također, izlaženje ovog članka Berta Črnje također pokazuje nepostojanje službene direktive o Đilasovim stavovima, jer da je takva direktiva postojala izlaženje jednog ovakvog članka bilo bi sigurno zabranjeno.⁹²

Na članke Berta Črnje i Miloša Mimice⁹³ čiji je članak objavljen u *Politici*,⁹⁴ odgovara Đuro Kladarin,⁹⁵ direktor *Vjesnika*.⁹⁶ Za razliku od Črnje i Mimice, Kladarin zastupa dotadašnje političke oblike. U polemiku se uključuje i Milan Joka⁹⁷ koji se „poziva na Đilasovu *Zakonitost* u obrani svoje kandidature, pobijajući tvrdnje Đure Kladarina kako pripada buržoasko demokratskoj partiji ili pak udruženoj opoziciji“.⁹⁸ Redakcija *Naprijeda* je, pak, potpuno stala u obranu Berta Črnje⁹⁹ jer je sloboda mišljenja i ravnopravnost diskutanata trebala biti, po njihovom mišljenju, sastavni dio socijalističke demokracije, što je Đilas razradio u svojim tekstovima. Časopis je zastupao tezu da „pluralizam jača demokraciju“ te se zalagao za „dopuštanje slobodne rasprave u sklopu Partije, odnosno u sklopu socijalističkih

⁹¹ Usp. Odgovor kotarskog komiteta Poreč-Buzet na članak Berta Črnje „Novo i staro u izbornoj borbi“, *Naprijed*, 46, 13. studenog 1953.

⁹² Kevo, Mario, Odjek Đilasovih teorijskih priloga u *Borbi* u hrvatskom tisku, str. 159.

⁹³ Usp. Mimica, Miloš, Slučaj u Dvoru na Uni, *Politika*, 6. studenog 1953.

⁹⁴ *Politika* je srpski dnevni list koji se izdaje u Beogradu s prekidima od 1904. godine i smatra se najstarijim novinama na području bivše Jugoslavije.

⁹⁵ Usp. Što je novo, Odgovor Đure Kladarina na diskusiju o izbornoj borbi na Dvoru, Poreču i Buzetu, *Vjesnik*, 15. studenog 1953.

⁹⁶ *Vjesnik* je hrvatski politički dnevni list koji je izlazio u Zagrebu, od 1940. do 2012. godine.

⁹⁷ Joka, Milan, Demagogija i stvarnost, *Narodni list*, 22. studenog 1953, 5.

⁹⁸ Kevo, Mario, Odjek Đilasovih teorijskih priloga u *Borbi* u hrvatskom tisku, str. 160.

⁹⁹ Usp. Mišljenje redakcijskog kolegija *Naprijeda* povodom jedne tvrdnje kotarskog komiteta SKH za Poreč i Buzet, *Naprijed*, 47, 4, 20. studenog 1953.

opredjeljenja“.¹⁰⁰ Đilasove članke su u *Naprijedu* otvoreno razmatrali Ljubo Bavcon,¹⁰¹ Živko Vnuk¹⁰² i Dušan Diminić.¹⁰³

Ljubo Bavcon, urednik ljubljanskog časopisa *Naši razgledi*, bio je oduševljen Đilasovim člancima. S druge strane, Živko Vnuk je zagovarao „odbacivanje koncentracije predmeta za rad u rukama države, koncentracije vlasti na što manji broj pripadnika rukovodećeg kadra, koncentracije zakona i njihove primjene na što uži krug ljudi“¹⁰⁴ što je Đilas napadao u nekoliko svojih članaka, kao što su *Zakonitost*, *Za sve*, *Subjektivne snage*, *Savez ili Partija* i *Anatomija jednog morala*. Dušan Diminić, pak, pokušava uskladiti potrebu za jedinstvom radnog naroda i sve jaču borbu mišljenja, ali napadajući formalno jedinstvo jer potiskuje mišljenja i otvorenu diskusiju izravno napada i „jednu od osnovnih postavki SKJ, odnosno monolitno jedinstvo unutar komunističkih redova“.¹⁰⁵ On se također dotakao izbornih listi, pa tako piše: „Umjesto formalnog jedinstva, a potajnog i zakulisnog nejedinstva, imat ćemo otvorenu i iskrenu javnu diskusiju, široku inicijativu i puni zamah društvenog zbivanja usmjerenog na izgradnju socijalizma. I ne treba da nam to izgleda čudnovato: upravo slobodna, iskrena i javna borba mišljenja ujedinjuje naše redove u osnovnoj težnji izgradnje socijalizma“.¹⁰⁶

U polemiku se uključio i istarski list *Glas Istre* pod uredništvom Ive Seljana koji se suprostavljao đilasovcima.¹⁰⁷ Polemike su bile sve žešće. U raspravu se uključio i Milan Despot, urednik zagrebačkog *Narodnog lista*, koji se u svoja tri članka otvoreno izražavao o Đilasovim stavovima. U svom prvom članku¹⁰⁸ Despot podržava Đilasove zahtjeve zagovarajući slobodu mišljenja, a sve one koji se ne slažu, poput Đilasa u *Odgovoru*, smatra birokratskim elementima u redovima SK. U drugom članku¹⁰⁹ koji je izašao povodom

¹⁰⁰ Spehnjak, Katarina, Cipek, Tihomir, Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990., str. 272.

¹⁰¹ Usp. Bavcon, Ljubo, Tri problema konsolidacije nešaeg socijalističkog društva, Razmišljanja uz članaka Milovana Đilasa, *Naprijed*, 51, 18. prosinca 1953.

¹⁰² Usp. Vnuk, Živko, Bilješke o psihologiji birokratizma, povodom Đilasove misli; Demokracija je surova i nakazna, a metod i odnosi nisu više formalna stvar, *Naprijed*, 51, 1. siječnja 1953.

¹⁰³ Usp. Diminić, Dušan, Jedinstvo socijalističkih redova i borba mišljenja, *Naprijed*, 2, 8. siječnja 1954.

¹⁰⁴ Kevo, Mario, Odjek Đilasovih teorijskih priloga u *Borbi* u hrvatskom tisku, str. 160-161.

¹⁰⁵ Ibid, str. 161.

¹⁰⁶ Goldstein, Ivo, *Povijest: hrvatska povijest*, sv. 21, Zagreb, Novi liber, 2007, str. 448-449.

¹⁰⁷ Radelić, Zdenko, Đilasovci u Hrvatskoj i hrvatska historiografija, str. 62.

¹⁰⁸ Usp. Despot, Milan, Trijumf politike SKJ i SSRN, *Narodni list*, 1, 25. prosinca 1953.

¹⁰⁹ Usp. Despot, Milan, Pozdrav drugu Đilasu, *Narodni list*, 1, 27. prosinca 1953.

Đilasova izbora na dužnost predsjednika Savezne narodne skupštine otvoreno pristaje uz Đilasove članke iako je svjestan da ne odgovaraju tadašnjoj praksi SKJ i vjerojatno predstavljaju „herezu“.¹¹⁰ Despot se također osvrće na polemike oko kandidacijskih lista za Savezne izbore, pa zaključuje kako se sve to ne bi dogodilo da se mogla voditi borba mišljenjima.¹¹¹

Očito je da je Milovan Đilas u svojim razmišljanjima nije bio sam. Đilasovština je očito bila najjača u Hrvatskoj, a neki su zbog otvorenog podržavanja Đilasovih stavova čak i kažnjeni.

¹¹⁰ Usp. Despot, Milan, Prvi koraci, *Narodni list*, 1, 10. siječnja 1954.

¹¹¹ Kevo, Mario, Odjek Đilasovih teorijskih priloga u *Borbi* u hrvatskom tisku, str. 161.

5. TREĆI PLENUM CK SKJ I „SLUČAJ ĐILAS“

Službena reakcija partijskog vrha na Đilasove stavove koje je iznio u seriji članaka u *Borbi* i *Novoj misli* trebala se objaviti na Trećem plenumu CK SKJ koji je bio zakazan za 16. i 17. siječnja 1954. godine. Sjednica se prenosila na Radio Beogradu, tako da ju je mogla pratiti cijela Jugoslavija. Prvi je riječ imao Tito. O Đilasovim člancima on je rekao ovo: „Članci druga Milovana Đilasa bili su njegov sopstven proizvod, njegova sopstvena misao Postavlja se pitanje zašto mi prije nismo nešto poduzeli, jer je on bio član IK CK SKJ, da bi sa manje galame, sa manje potresa i štete došli do izvjesnog rješenja.“¹¹² U nastavku Tito kaže: „On nam nije propovijedao novi tip demokratije, socijalističku demokratiju, nego apstraktnu demokratiju, demokratiju koja je sama sebi dovoljna, demokratiju koja predstavlja zapravo anarhiju.“¹¹³

Nakon Titovih uvodnih riječi javio se sam Đilas koji u svojoj uvodnoj izjavi kaže: „...u toku zadnjih mjeseci publicističke aktivnosti postepeno sam počeo da osjećam kako se idejno odvajam u nitu osnovnih pitanja od prihvaćenih i uobičajenih teoretskih pogleda u našem pokretu. To je i stvarni, osnovni uzrok i ličnog odvajanja od najbližih drugova iz Izvršnog komiteta CK. Do tih svojih pogleda došao sam upornim i dubljim radom, i oni svakako imaju pukotine, a iznosio sam ih samo kao misli za diskusiju. Ni danas ne tvrdim da su sve te misli apolutno tačne, iako sam uvjeren da jesu. A svakako da većina od njih, ili bar dobar dio, morao bi da pretrpi izmjene, nadopune itd. u toku daljnjeg razvitka borbe mišljenja.“¹¹⁴ Đilas dalje nastavlja: „Ja ne mogu nikako da shvatim, ni da uvidim zamjerke, da sam napustio materijalizam i dijalektiku (marksizam), ili da sam postao skeptik, agnostik i slično, nego sam smatrao da naš novi, napredni društveni i kulturni razvitak traže i da se razvijaju, pa čak u mnogo čemu i bitno izmijene raniji ideološki pogledi u koje spadaju i Lenjinovi.“¹¹⁵ Na kraju kaže: „Bio sam od rane mladosti i nadam se da ću do kraja života ostati i slobodan čovjek i komunista.“¹¹⁶

Đilasova izjava na Plenumu nije ostavila nikakav utisak. Ostavljen je dojam da se ne govori otvoreno. Kalezić piše da Đilasova izjava nije bila samokritična, kako bi se očekivalo

¹¹² Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 34.

¹¹³ *Opozicija Milovana Đilasa*, str. 2.

¹¹⁴ Ibid, str. 5.

¹¹⁵ Ibidem

¹¹⁶ Ibidem

od nekog pokajnika, jer on to nije ni bio, ali s druge strane njegova izjava na Plenumu nije bila ni kritična, kako bi se očekivalo s obzirom da je do prije nekoliko dana žestoko kritizirao Partiju u svojim člancima.¹¹⁷

Edvard Kardelj se sljedeći na Plenumu javio za riječ, pa je u svom opširnom referatu pod naslovom *O suštini jednog poziva na ideološku borbu* pojasnio kako se našao s Đilasom 22. prosinca i kako su razgovarali o Đilasovim člancima i njegovim stavovima. Kardelj ga je kritizirao, na što je Đilas navodno odgovorio nervozno te je Kardelju postavio četiri teze koje Kardelj iznosi na Trećem plenumu:

- „1. da je drug Tito branilac birokratizma i da se on pre ili kasnije mora sukobiti s njim;
2. da se drug Ranković i ja, zapravo, slažemo sa njim, Đilasom; ali da smo oportunisti, pa se zbog toga ne želimo svađati sa drugom Titom;
3. da kod nas — hteli mi ili ne hteli — već nastaje neka socijalistička ‘levica’;
4. da se ne može isključiti ni mogućnost da se kod nas razviju dve socijalističke partije“.¹¹⁸

Kardelj tvrdi da su ga sve četiri Đilasove teze zapanjile i da je odbio sve Đilasove tvrdnje. Na kraju svog izlaganja Kardelj zaključuje:

„Ako na kraju hoćemo da izvučemo zaključak iz svega što sam naveo, moraćemo konstatovati:

1. da koncepcije druga Đilasa ne samo što nisu doprinos razvitku naučne misli socijalizma, nego predstavljaju korak natrag;
2. da po svojoj političkoj suštini mogu samo štetno delovati na idejno jedinstvo Saveza komunista u borbi za socijalizam i socijalističku demokratiju“.¹¹⁹

Kardeljev referat Đilas je ne samo komentirao, nego čak i pohvalio rekavši da je Kardelj iznio „solidnu kritiku“ njegovih članaka te mu je bilo drago što se na taj način izlaže jer se do tada nije tako raspravljalo u Partiji.¹²⁰

Na Plenumu su se javljali i drugi partijski dužnosnici. Moglo bi se reći da su bili rijetki oni koji su ostali suzdržani u svojim izjavama. Dedijer ističe da su Đilasa na Plenumu neki napadali jer su u njegovu isključenju iz KPJ vidjeli mogućnost za vlastito napredovanje.¹²¹ Tako je na Plenumu Miše Pijade optužio Đilasa za „ogromnu taštinu“, dok je Aleš Bebler, državni podsekretar za vanjske poslove rekao da je očito Đilasu funkcija „udarila u glavu“ i

¹¹⁷ Kalezić, Vasilije, *Đilas: miljenik i otpadnik komunizma*, str. 185-186.

¹¹⁸ *Opozicija Milovana Đilasa*, str. 10-11.

¹¹⁹ Ibid, str. 13.

¹²⁰ Kalezić, Vasilije, *Đilas: miljenik i otpadnik komunizma*, str. 188.

¹²¹ Dedijer, Vladimir, *Veliki Buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*, str. 406.

da se treba „spustiti s pijedastala“. Miha Marinko, slovenski premijer je izjavio da se Đilas ne može smatrati pravim komunistom.¹²² Svetozar Vukmanović Tempo je optužio Đilasa da u Partiju uvodi frakciju.¹²³ Rodoljub Čolaković je izjavio kako Đilas odstupa od marksizma.¹²⁴ Za riječ se javila i Mitra Mitrović, bivša supruga Milovana Đilasa, čija je izjava bila prilično nerazumljiva. Prisutni nisu mogli jasno utvrditi za što se ona zalaže. U komentarima su ostali suzdržani Gošnjak i Bakarić.¹²⁵

Osim Đilasa, na Plenumu je kritiziran i Vladimir Dedijer, tadašnji urednik *Borbe*, zbog objavljivanja Đilasovih članaka. Dedijer je bio jedini koji je na Plenumu branio Đilasa ističući kako u Partiji ima „malo ljudi kalibra Milovana Đilasa“ i kako se on slagao sa Đilasovim stavovima koji su izloženi u člancima.¹²⁶ No, Đilas se ogradio od Dedijerovih riječi smatrajući da je njegova izjava emotivna, a ne politička, a Đilas je bio protiv toga da rasprava skrene u tom smjeru.¹²⁷

Plenum je zaključio da Đilasovi stavovi znače revizionizam, napuštanje naučnog socijalizma i gubitak vjere u povijesnu ulogu radničke klase i njeno stvaralaštvo. Prema mišljenju Plenuma, „logična realizacija Đilasovih postavki urodila bi obnovom višestranačkog sistema“.¹²⁸ Po Titovoj ocjeni, Đilasova razmišljanja su vodila anarhiji. Na samom Plenumu Đilas je negirao da se zalagao za ukidanje Partije i obnovu višepartijskog sistema, za ideologiju „lenjinizma“ govorio je da ju je nadrastao, ali se i dalje zaklinjao na vjernost marksizmu.¹²⁹

Odluka Trećeg plenuma, koja je bila jednoglasno usvojena, „u slučaju Đilas“ glasila je ovako:

- „1. da su shvatanja koja je Milovan Đilas izneo u svojim člancima u svojoj osnovi protivna političkoj liniji usvojenoj na VI Kongresu Saveza komunista Jugoslavije;
2. da su ta shvatanja, s obzirom na položaj druga Đilasa u Savezu komunista, unela zabunu u javnost i nanela ozbiljnu štetu kako u Savezu komunista tako i interesima zemlje;

¹²² Ramet, P. Sabrina, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimnosti (1918.-2005.)*, str. 254.

¹²³ Marković, Dragan; Križevac, Savo, *Zašto su smenjivani: političke krize u Jugoslaviji*, str. 100.

¹²⁴ Ibid, str. 103.

¹²⁵ Ramet, P. Sabrina, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimnosti (1918.-2005.)*, str. 254.

¹²⁶ Kalezić, Vasilije, *Đilas: miljenik i otpadnik komunizma*, str. 187.

¹²⁷ Ibid, str. 188.

¹²⁸ Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, str. 293.

¹²⁹ *Opozicija Milovana Đilasa*, str. 15.

3. da se drug Đilas svojim stavovima i postupcima udaljio od Centralnog komiteta i od čitavog Saveza komunista, da se lično izolovao od praktičnog rada i dao političku osnovu za razbijanje idejnog i organizacionog jedinstva Saveza komunista i za njegovu likvidaciju.

Zbog toga Plenarni sastanak Centralnog komiteta odlučuje da se drug Milovan Đilas isključi iz Centralnog komiteta, udalji sa svih funkcija u Savezu i kazni posljednjom opomenom.¹³⁰

Tako je uz izravni radio prijenos, na spektakularan način državni vrh razriješio Đilasa svih funkcija. Iako je kažnjen s posljednjom opomenom, Đilas je deset dana poslije Trećeg plenuma, tačnije 27. siječnja podnio pismenu ostavku i time prekinuo sve formalne i stvarne veze sa SKJ.¹³¹

Nedugo nakon Trećeg plenuma na prvom zasjedanju novoizabrane Savezne skupštine Tito je rekao: „Historijska je činjenica da su se sve promjene (...) povezale u jedan u osnovi postavljen i dovršen društveni i politički sustav koji je izražen i učvršćen novim Ustavom i drugim zakonima i privrednim propisima, donijetim neposredno poslije njega. Nije potrebno posebno isticati da će se taj sustav (...) usavršavati i upotpunjavati, a u nekim svojim manje ili više važnim točkama djelimično i mijenjati. Ali taj novi ustavni poredak dan je u svojim društvenim i političkim osnovama koje se ne mogu mijenjati, osim u pravcu svog ostvarivanja i usavršavanja. Te osnove čine temelj izgradnje socijalizma i daljnjeg učvršćenja razvitka jedne stvarne, socijalističke demokracije u Jugoslaviji.“¹³²

Očigledno je državni partijski vrh, a posebno Tito, inzistirao da se promjene uspore, a rezultati stabiliziraju i učvrste. Očito je da su Đilasovi zahtjevi za reformama u sustavu, osobito pozicije Partije, dakle u sklopu socijalističke platforme, „bili preradikalni u to vrijeme jer se SKJ tada još borio s unutarnjim otporima provođenju radikalnih promjena sa Šestog kongresa. Kasnije će se Đilas okrenuti zagovaranju višestranačkog sustava, ali je već 1954. svojim idejama o pluralizmu, a i zagovaranjem određene liberalizacije, doveo u pitanje monopol KPJ“.¹³³

Razmatrajući događaje oko „slučaja Đilas“ može se postaviti pitanje zašto Đilas nije uklonjen i je li mu se Tito ovakvom kaznom smilovao. Teško je dati odgovor na to pitanje, ali razlog sigurno nije Titova milost i prijateljstvo s Đilasom, već pozornost svjetske javnosti koja je tih dana bila uperena u Jugoslaviju. I sam je Tito rekao: „...oni na sva zvana govore.

¹³⁰ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 61.

¹³¹ Ibid, str. 61-62.

¹³² Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, str. 362-363.

¹³³ Spehnjak, Katarina, Cipek, Tihomir, *Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990.*, str. 273.

Svi su se javili. Nikada nisam vidio da se toliko govori o Jugoslaviji koliko ovih dana.“¹³⁴
Stoga je posljednja opomena Đilasu bila najbolje moguće rješenje.

Međutim, Đilas je ipak nastavio svoju disidentsku aktivnost unatoč događajima na Trećem plenumu te je objavljivao knjige u inozemstvu te stranim novinarima davao intervju. Kao što je rekao na Plenumu nakon što je čuo svoju kaznu: „Ja stojim na raspolaganju Centralnom komitetu za sve što treba. Što ja mogu drugo. Nema kod mene rezerve“.¹³⁵ Upravo to će i pokazati Đilas svojom knjigom *Nova klasa* koju je napisao kao svojevrsni nastavak *Anatomije jednog morala* i u kojoj samo potvrđuje ono što je rekao svojim člancima i zbog čega je dospio u sukob sa jugoslavenkim vlastima te bio uhićen i osuđivan više puta. O njegovoj aktivnosti u godinama koje su slijedile nakon Trećeg plenuma bit će više govora kasnije u radu.

¹³⁴ Kalezić, Vasilije, *Đilas: miljenik i otpadnik komunizma*, str. 183.

¹³⁵ Ibid, str. 182.

6. POSLJEDICE TREĆEG PLENUMA CK SKJ

Milan Despot je zbog svojih članaka kažnjen na Trećem izvanrednom sastanku CK SKJ i na Desetom sastanku CK SKH. On ipak nije izravno napadnut, nego je tiho smijenjen s čelnog mjesta u *Narodnom listu* sredinom ožujka 1954. godine. Nastradao je i Dušan Diminić koji je osuđen na sastanku CK SKH u siječnju 1954. zbog svojih političkih stavova koje je izrazio u svojim člancima, a zbog kojih se nije htio javno pokajati. Optužen je da je njegova redakcija lista stvarala grupu oko lista *Naprijed* koja je željela propagirati „svoje“ kandidate tako što je napadala sve ostale.¹³⁶ Posebno oštar u svom izlaganju na CK SKH bio je Zvonko Brkić, napoznatiji hrvatski anti-đilasovac, a po funkciji organizacijski sekretar CK SKH koji je rekao da su Diminić i ostali novinari *Naprijeda* „Đilasovi politički trabanti“ i da su „iz svojih plitkih, frazerskih članaka izbacili sve citate Tita i Kardelja, kao zastarjele, a držali se samo Đilasovih“.¹³⁷ Diminić, inače istaknuti partijski borac, je 13. siječnja 1954. smijenjen te je prisiljen da se odrekne svog mandata u saveznom parlamentu, a također je isključen iz Partije.¹³⁸ *Naprijed* je uskoro ugašen uz obrazloženje da je nastupao s „antisocijalističkih pozicija i đilasovštine“.¹³⁹ Ostali novinari *Naprijeda* koji su stradali na Na Desetom kongresu CK SKH su Berto Črnja, Živko Vnuk, Stipe Šepirović, Tomo Đurinović, Ljubo Grubor, Hrvoje Šarinić, Josip Žitnik i Petar Šuran. Ostali su bez posla, bili su pod policijskom prismotrom čak i nekoliko godina nakon ovih događaja, a njihove obitelji se nagovaralo da se ograde od njih ili da surađuju s vlastima.¹⁴⁰

Črnja je ostao bez posla, ali je u međuvremenu diplomirao pravo te je našao pripravničko mjesto. Prijatelji su ga, međutim, prestali pozdravljati, a sestru su mu isključili iz Partije jer se nije htjela prestat i družiti s njim. Petar Šuran je umro nedugo nakon ovih događaja, točnije 1956. godine. Pokop je obavljen na brzinu, i to rano ujutro kako mu prijatelji ne bi mogli doći na pokop i održati govor. Živko Vnuk je također ostao bez posla, a u travnju 1959. godine je uhićen i držan u samici pod istragom za rušenje temelja države,

¹³⁶ Kevo, Mario, Odjek Đilasovih teorijskih priloga u *Borbi* u hrvatskom tisku, str. 161-162.

¹³⁷ Goldstein, Slavko, *Povratak Milovana Đilasa u Hrvatsku*, Predgovor u: Đilas, Milovan, *Vlast i pobuna*, Europapress holding: Novi Liber, Zagreb, 2009, str. 38-39.

¹³⁸ Spehnjak, Katarina, Cipek, Tihomir, Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990., str. 272.

¹³⁹ Goldstein, Ivo, *Povijest: hrvatska povijest*, sv. 21, str. 449.

¹⁴⁰ Grižina, Andreja, Djelovanje lista *Naprijed* pedesetih godina, str. 220.

klevetanje i vrijeđanje najviših partijskih dužnosnika. Nakon deset godina uspio je dobiti radno mjesto u *Vjesniku*, gdje je i ostao do 1985. godine. Nitko se od ove skupine nije pokušao vratiti u politički život, čak ni onda kad je početkom 90-ih godina u Hrvatskoj došlo do uspostave višestranačja.¹⁴¹

U svojim memoarima Črnja je istakao da se oni nisu smatrali đilasovcima i to iz nekoliko razloga: s Đilasom nisu imali veze, nisu se u svemu slagali s njim i zato su samostalno stvarali svoje mišljenje, što je primijetio čak i Vladimir Bakarić na Desetom kongresu CK SKH.¹⁴² Diminić kaže kako s Đilasom uopće nije imao kontakta, a da je Đilas valjda jedini član Politbiroa za kojeg nije glasovao.¹⁴³

Važno je spomeniti i slučaj Šprljana Gušte koji je također na kongresu CK SKH bio izvrnut oštroj kritici i ruglu. Prema nepouzdanim zapadnim izvorima navodno je na zasjedanju, koje se prenosilo preko radija, sam Vladimir Bakarić optužio Šprljana da je „đilasovac, heretik i izdajnik svoje partije“. Tada je prijenos prekinut, a Šprljan se te večeri ubio u svom uredu. Ovo je posebno zanimljivo s obzirom na to da se tim riječima Šprljanu obratio Bakarić, a kasnije će više redova biti posvećeno Bakariću i njegovim stavovima prema Đilasovim idejama. Točno je ipak da se Šprljan ubio nakon što je kongres završen, a sprovod je ipak održan uz najveće državne počasti.¹⁴⁴

Treba spomenuti i slučaj Marijana Stilinovića koji je govorio u duhu odluka sa Šestog kongresa na sjedinici CK KPH ne računajući na to da njegova i Đilasova interpretacija nije prihvatljiva. Nakon Trećeg plenuma Stilinović nije osuđen, ali je „administrativno stavljen u politički zapećak“. Umro je nekoliko godina kasnije, točnije u prosincu 1959. godine.¹⁴⁵

Ukupno su 23 osobe u Jugoslaviji isključene iz Partije nakon afere sa Đilasovim člancima.¹⁴⁶ Đilas u svojim razmišljanjima nije bio sam

Nakon događaja na Trećem plenumu sačuvana je i dalje čvrsta pozicija Partije, iako se stanje nije vratilo na ono prije započetih reformi. Rasprave o demokratizaciji društva prema zapadnoeuropskom uzoru su strogo zabranjene. Matković ističe da se nakon ovih događaja pokazalo kako se vodstvo Jugoslavije „pobija između suprotnih stajališta: onih prema kojima treba izvršiti umjerene promjene i onih radikalnih koji smatraju da se usmjeravanjem prema

¹⁴¹ Grižina, Andreja, Djelovanje lista *Naprijed* pedesetih godina, str. 220.

¹⁴² Radelić, Zdenko, Đilasovci u Hrvatskoj i hrvatska historiografija, str. 69.

¹⁴³ Diminić, Dušan, *Sjećanja – život za ideju*, Labin-Pula-Rijeka, Adamić, 2005, str. 271.

¹⁴⁴ Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, str. 295.

¹⁴⁵ Ibid, str. 294.

¹⁴⁶ Ramet, P. Sabrina, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimnosti (1918.-2005.)*, str. 254.

demokratskom društvu ugrožava partijski monopol. Izbor je bio da se zadrži strogo kontrolirano samoupravljanje i da se sprječava djelovanje svih koji ugrožavaju temelje partijske države.“¹⁴⁷

Nakon što je održan Treći plenum CK SKJ u siječnju 1954. i odlučeno da se Milovan Đilas razriješi svih partijskih funkcija, organizirani su kongresi na republičkim razinama. Makedonski i srbijanski CK su u većoj mjeri ignorirali slučaj Đilas, no kongresi SK Slovenije i SK Hrvatske, a osobito hrvatski, uložili su poprilično energije u napade Đilasovih ideja. U Bosni i Hercegovini je relativno malo članova izbačeno iz Partije zbog afere Đilas.

Treba istaknuti i da je Đilasa u Hrvatskoj podržavao Vladimir Bakarić, predsjednik Sabora Narodne Republike Hrvatske i od studenog 1952. član Izvršnog komiteta CK SKJ, koji se u to vrijeme povukao i očito priklonio moćnijem Titu.¹⁴⁸ Sam Đilas je tvrdio kako ga je Bakarić prije objavljivanja tekstova u *Borbi* i *Novoj misli* podržavao u borbi za smanjenje partijske kontrole u društvu i smanjenje birokracije, te kako se nakon objavljivanja tih tekstova očito prilgodio jačem i prilagodio svoje javne istupe Titovim odlukama i odlukama jugoslavenskog komunističkog vrha.¹⁴⁹ Prema Đilasovim saznanjima Bakarić je bio njegov stvarni istomišljenik koji je u razvoju svih događaja oko Đilasa čak razmišljao o povlačenju iz partijskoga vrha. Prema svjedočenjima Berta Črnje i Dušana Diminića, UDBA je navodno pripremala i obračun s Bakarićem, ali se od toga ipak odustalo.¹⁵⁰

Na Trećem plenumu se Bakarić suzdržao od ikakvih komentara na „slučaj Đilas“. Ipak, upravo on je bio imenovan na čelo komisije koja je procjenjivala Đilasov slučaj. Također, Bakarić je bio taj koji je predvodio obračun sa đilasovštinom u Hrvatskoj. Osim što je na zasjedanju Sabora SRH optužio Šprljana, Bakarić se osvrnuo na djelovanje Đilasa i njegovih istomišljenika i u svom govoru na plenumu CK SKH, koji je održan u Zagrebu 26-28. svibnja 1954. Tada je Bakarić Đilasa i njegove istomišljenike nazvao „ostacima eksploatorskih klasa“ koji su „pomislili da je došlo vrijeme kad bi se moglo nešto ušćariti“ te su „marksistički slabo potkovani“. Na njih je dlovaio „vanjski propagandni pritisak različitih ‘demokratskih’ galamdžija“ te su krenuli „stvarati teren za višepartijski sistem“. Za svoje propagandne potrebe stvorili su „teorije o tome kako svaka, pa i revolucionarna partija

¹⁴⁷ Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije: hrvatski pogled*, str. 314.

¹⁴⁸ Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, str. 293.

¹⁴⁹ Mujadžević, Dino, *Bakarić: politička biografija*, Plejada, Zagreb, 2011, str. 228-229.

¹⁵⁰ Ibid, str. 229.

postane nakon nekog vremena na vlasti zapravo reakcionarna i zato trebaju doći nove snage.“¹⁵¹

Međutim, nekoliko godina nakon afere, točnije 1957. godine, Bakarić se suprostavio Titovim političkim planovima i izjavio da podupire „umjereniju“ opciju sličnu onoj koju je poticao u Hrvatskoj. Tako bih se Bakarić mogao svrstati u liberalnije u Jugoslaviji, a liberalan u jugoslavenskom kontekstu označava onog tko se zauzima za smanjenje središnje partijske kontrole te manji partijski nadzor nad društvom.¹⁵² Bakarić je kao visoko obrazovana osoba građanskoga podrijetla koja se nije školovala ni boravila u SSSR-u te pragmatičnog relativnog nedogmatskog usmjerenja, bio prirodni savetnik liberalne struje.¹⁵³ Zbog toga je Bakarić na neko vrijeme udaljen iz medija iako je obnašao visoke dužnosti u državi. „Ograničeno zagovaranje liberalnijeg smjera potvrdilo je rezerve u konzervativnija stajališta koja je SKJ zastupao pedesetih godina. Osim toga, slučaj Đilas je jasno pokazao do koje su mjere vlasti bile nezadovoljne kritikama na svoj račun te je pokazao i dubinu narodnog nezadovoljstva komunističkim režimom, osobito u Sloveniji i Hrvatskoj.“¹⁵⁴

Što se tiče samog Đilasa, nakon Trećeg plenuma njegovi dojučerašnji kolege, znanci i prijatelji počeli su izbjegavati svaki kontakt s njim. Đilas se stoga okrenuo komunikaciji s inozemstvom, posredovanjem novinara i ličnosti iz političkog života pojedinih europskih zemalja i SAD-a. Svima njima je pripovijedao o svojoj situaciji, o progonu u Jugoslaviji i o nemogućnostima da slobodno iznese svoje mišljenje.¹⁵⁵ Tako je Đilas u svojim izjavama za *New York Times* i londonski *The Times* krajem prosinca 1954. izjavio da se u Jugoslaviji krše ljudska prava i da nema demokracije. Čitav intervju bio je kritički intoniran, a Đilas je aludirao i na to što je nedugo nakon Trećeg plenuma Dedijer bio izveden pred Kontrolnu komisiju CK SKJ jer se družio s njim, a ta vijest je već bila procurila u svjetske medije. Dedijer je tada izjavio kako se on ne slaže s mnogim Đilasovim tezama, ali ga poštuje kao intelektualca i humanistu. Iako je istakao neke Đilasove greške, Dedijer je kritizirao i metode koje su se počele primjenjivati u „tzv. raskrinkavanju Milovana Đilasa“.¹⁵⁶ Kako se u to vrijeme Tito nalazio na putovanju u Indiji i Burmi, objavljivanje Dedijerove i Đilasove izjave odjeknulo je u svjetskim medijima te su te izjave poslužile kao „podloga za jak propagandni

¹⁵¹ Mujadžević, Dino, *Bakarić: politička biografija*, str. 229.

¹⁵² Ramet, P. Sabrina, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimnosti (1918.-2005.)*, str. 274.

¹⁵³ Mujadžević, Dino, *Bakarić: politička biografija*, str. 228.

¹⁵⁴ Ramet, P. Sabrina, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimnosti (1918.-2005.)*, str. 255.

¹⁵⁵ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 73.

¹⁵⁶ Ibid, str. 113.

pritisak na unutrašnju i vanjsku politiku Jugoslavije“. Ubrzo se inozemni tisak zabrinuo zbog „gušenja demokratskih sloboda“ u Jugoslaviji tvrdeći da je višepartijski sustav neophodan. Također su govorili o promjeni antistaljinističkog kursa 1948. godine koji je mnogo obećavao, ali je „došao u dogmatsku krizu“.¹⁵⁷ Time je definirana i jasna podloga za pokretanje prvog od ukupno četiri sudska procesa protiv Milovana Đilasa koja će se voditi u narednim godinama.

¹⁵⁷ Marković, Dragan; Križevac, Savo, *Zašto su smenjivani: političke krize u Jugoslaviji*, str. 116.

7. SUDSKI PROCESI PROTIV MILOVANA ĐILASA

Protiv Milovana Đilasa su se pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća vodila ukupno četiri sudska procesa. Sva četiri puta bio je optužen za isto kazneno djelo: neprijateljsku propagandu.

7.1. Prvi sudski proces

Nedugo nakon izjava koje su inozemnim novinarima dali Milovan Đilas i Vladimir Dedijer pokrenuta je istraga zbog sumnje da su počinili kazneno djelo neprijateljske propagande. Uskoro je podignuta i optužnica, a već 24. siječnja 1955. godine pred Okružnim sudom u Beogradu je zakazana javna rasprava, ali se ona odvijala bez nazočnosti javnosti.¹⁵⁸ Optuženi su izjavili da se ne osjećaju krivim. Isticali su da su optužbe protiv njih neosnovane jer su oni samo kritizirali neke aspekte tadašnje jugoslavenske društvene stvarnosti, bez tendencija koje su im se pripisivale u optužnici, odnosno da nanesu štetu reputaciji Jugoslavije i interesima naroda koji su u njoj živjeli. Međutim, nakon vrlo kratkog suđenja, sud je proglasio obojicu krivima i osudio Đilasa na zatvorsku kaznu od 18 mjeseci i uvjetno na tri godine, a Dedijera na zatvorsku kaznu od 6 mjeseci, a uvjetno na dvije godine. Sud je zaključio da su izjave optuženih imale kao cilj poremetiti odnose između Jugoslavije i zapadnih zemalja.¹⁵⁹ Izrečena kazna je na dvojicu osuđenih drugačije djelovala. Nakon ovog procesa Dedijer više nije ni pokušavao upustiti se u kritiku društvenog sistema, dok je Đilas nastavio sa svojim kritičkim opservacijama. To ga je stajalo još tri sudska procesa i još nekoliko godina slobode.

7.2. Drugi sudski proces protiv Đilasa

Nakon što je odslužio zatvorsku kaznu Đilas je pušten na uvjetnu slobodu. Nije bio na slobodi ni pune dvije godine kada je na vidiku bio novi sudski proces protiv njega, ponovno

¹⁵⁸ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 114.

¹⁵⁹ Ibid, str. 129-130.

pod istom optužnicom: zbog sumnje da je počinio kazneno djelo neprijateljske propagande. Godine 1956. pokrenut je proces protiv Đilasa zbog izjava koje je dao novinarima *France pressa* te zbog teksta *Bura u istočnoj Europi* koji je objavljen u njujorškom časopisu *New Leader*. U tom tekstu Đilas, između ostalog, kaže: „Iskustvo Jugoslavije kao da potvrđuje da nacionalni komunizam nije kadar da preskoči granice komunizma kao takvog, tj. izvršiti reforme koje bi potpuno preobrazile i njega samog dovele do slobode. To iskustvo iskustvo kao da potvrđuje da je nacionalni komunizam jedino kadar da se odvoji od Moskve i da svojim nacionalnim – tempom i načinom izgrađuje jedan te isti komunistički sistem.“¹⁶⁰ Tekstovi su nastali kao rezultat uzdržavanja jugoslavenskih delegata od glasanja u Vijeću sigurnosti Ujedinjenih naroda, da se na dnevni red stavi pitanje Mađarske. U svojoj obrani na ovom novom suđenju Đilas nije poricao da je on autor tih tekstova, nego je kazao kako je samo želio iznijeti svoje neslaganje s vanjskom politikom Jugoslavije i da je pritom kritizirao samo pojedine postupke jugoslavenske vlade. Međutim, Đilas je ponovno osuđen i to na tri godine zatvora. Nakon što mu je odbijena žalba na sudsku presudu, prebačen je na izdržavanje kazne u Srijemsku Mitrovicu.

U zatvoru je Đilas nastavio svoj rad, pa je tako nastala njegova poznata knjiga *Nova klasa*. Đilas je rukopis uspio preko prijatelja prokrijumčariti u inozemstvo, gdje je knjiga i objavljena, a Đilas je ponovno optužen da je počinio kazneno djelo neprijateljske propagande.

7.3. Suđenje zbog *Nove klase*

Kad je izašla *Nova klasa* u New Yorku, *Borba* je 11. kolovoza 1957. godine komentirala kako je Đilas „demoralizovan i lud“ dodajući da je knjiga „napisana rečnikom i psihologijom Goebbelsove propagande“. Međutim, u inozemstvu je njegova *Nova klasa* postajala sve popularnijom. Američki izdavači nazvali su ovu knjigu antikomunističkim manifestom. Engleski publicist Richard H. S. Crossman u mjesečniku *Encounter*, vodećem intelektualnom časopisu u to vrijeme, rekao je da je glavna vrijednost ove knjige u tome što je nije napisao neki britanski, francuski ili američki političar, nego je ona napisana u samom komunističkom taboru.¹⁶¹ *Nova klasa* je termin koji označava partijsku, odnosno političku birokraciju. Ta klasa ima „monopol“ na svim i ona je „zatvoreni sloj“ za razliku od

¹⁶⁰ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 134.

¹⁶¹ Marković, Drago; Kržavac, Savo, *Liberalizam: od Đilasa do danas*, Sloboda, Beograd, 1978, str. 95.

„bespravne mase“ u čije ime ta nova klasa vlada. „Monopol“ je „totalitarizam“, a totalitarizam“ je potreban zbog održavanja „privilegija“ i „pozicija“. Đilas piše da je „nova klasa halapljiva i nezasitna kao prvobitna buržoazija. Ali nema buržoaske štedljivosti i ekonomičnosti. Ona je zbijena i zatvorena kao aristokratija, ali bez aristokratske duhovne rafiniranosti i ponositog viteštva.“¹⁶²

Jugoslavenske vlasti su zabranile uvoz i raspačavanje Đilasove knjige te ga ponovno osudile, iako je Đilas već bio na odsluženju trogodišnje zatvorske kazne u Srijemskoj Mitrovici. Ovaj put je Đilas osuđen na 7 godina zatvora i ukidanje svih građanskih prava na pet godina.¹⁶³ Također su Đilasu oduzeta sva odlikovanja, među kojima i Orden narodnog heroja.¹⁶⁴ U obrazloženju presude se poriče da je Đilasova knjiga bila u bilo čemu utemeljena na znanstvenim postulatima kako je to smatrao njezin autor. Naprotiv, ističe se da je knjiga rezultat proizvoljnog „meditiranja“ ozlojeđenog čovjeka koji nekontrolirano iznosi svoja osobna i uopćena mišljenja „iz glave“. Što se tiče ograničavanja građanskih prava na pet godina, sud je istaknuo da je Đilas objavljujući ovu knjigu izložio Jugoslaviju poruzi protiv koje se ona ne može obraniti jugoslavenskim sredstvima propagande.¹⁶⁵

Đilas u zatvoru osjeća živčane smetnje, hladnoću i zatvorsku prašinu. U međuvremenu je dobio i napadaje slijepog crijeva, pa je iz zatvora prebačen u Beograd na operaciju. Nakon što se oporavio, na nagovor prijatelja i organa kaznionice uputio je 14. siječnja 1961. godine molbu za puštanje na uvjetnu slobodu, koja mu je i vrlo brzo odobrena.¹⁶⁶ U molbi je istaknuo da neće poduzimati nikakvu političku aktivnost koja bi bila suprotna jugoslavenskim zakonima. Đilas se o ovim događajima izjasnio u svojoj knjizi *Nesavršeno društvo* koja je objavljena u New Yorku 1969. godine: „Zatvorska administracija činila je sve da osigura moju pokornost i promenu duše. Kada sam zapretio da ću odagnati svaki dalji pokušaj u razgovoru, poslali su mi Slobodana Penezića, člana Centralnog komiteta i visokog službenika tajne policije, koji mi je dao na potpis već pripremljenu molbu. Tu je bila jedna rečenica koja je mogla da se protumači kao priznanje da su činjenice iz stvarnog života dokazale netačnost mojih tvrdnji. Ipak, potpisao sam dokument.“¹⁶⁷ U isto to vrijeme su i Đilasova majka i supruga napisale pismo Nehruu s molbom da pomogne njihovom sinu i suprugu. Tako je

¹⁶² Kalezić, Vasilije, *Đilas: miljenik i otpadnik komunizma*, str. 205-206.

¹⁶³ Ramet, P. Sabrina, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimnosti (1918.-2005.)*, str. 264.

¹⁶⁴ Marković, Drago; Kržavac, Savo, *Liberalizam: od Đilasa do danas*, str. 96.

¹⁶⁵ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 165-166.

¹⁶⁶ Ibid., str. 171.

¹⁶⁷ Marković, Dragan; Križevac, Savo, *Zašto su smenjivani: političke krize u Jugoslaviji*, str. 121.

Đilas pušten na slobodu 10. siječnja 1961. nakon što je odslužio četiri godine i dva mjeseca od desetogodišnje zatvorske kazne.¹⁶⁸

7.4. Suđenje zbog *Razgovora sa Staljinom*

Početkom travnja 1962. godine Đilas je ponovno uhićen i protiv njega je ponovno pokrenuta istraga. Ovaj put se Đilasu sudilo zbog druge knjige: *Razgovora sa Staljinom*. Optužnica tereti Đilasa da je u ovoj knjizi iznio povjerljive podatke o odnosima između Jugoslavije i drugih država u razdoblju od 1944. do 1948. godine s kojima je Đilas bio upoznat kao predstavnik jugoslavenske vlade i član delegacija u službenim razgovorima sa predstavnicima sovjetske vlade.¹⁶⁹ Suđenje je, kao i sva do tada, bilo kratko i zatvoreno za javnost. Đilas je ovaj put osuđen na kaznu od čak 13 godina zatvora. U obrazloženju presude stoji da je Đilas znao da će podatci koje je iznio u toj knjizi biti štetni za ugled Jugoslavije. Visoka zatvorska kazna određena je uzimajući u obzir težinu i posljedice samog djela. Osim toga, sud je istaknuo kako je Đilas prethodno osuđivan i to čak tri puta zbog istog kaznenog djela i da je prekršio uvjete po kojima je pušten s izdržavanja zatvorske kazne.

Đilas se i ovaj put žalio na presudu. U žalbi se ističe da je Dedijer objavio iste podatke u *Prilogima za biografiju Josipa Broza Tita* prije Đilasa, točnije 1953. godine, a samo se sadržaj Đilasove knjige smatra inkriminirajućim. Sud je odlučio da se Đilasova kazna ukine ili da se predmet ponovno vrati na suđenje, a to se i dogodilo. Međutim, drugostupanjska presuda je potvrdila Đilasovu kaznu, a Đilas je iscrpio sve pravne mogućnosti, pa je presuda postala pravomoćna.¹⁷⁰ Poslije četiri godine Đilas je pomilovan i pušten na slobodu 31. prosinca 1966. godine.¹⁷¹

Đilas je u Titovoj Jugoslaviji ukupno proveo devet godina u zatvoru. Ono što je bilo zajedničko svim ovim procesima jest to što su trajali kratko, osim posljednjeg procesa, i to zbog žalbenog postupka. Također, procesi su bili zatvoreni za javnost. Jedno i drugo pokazuje da su jugoslavenske vlasti bez odlaganja i bez publiciteta namjeravale riješiti problem. Također je zajedničko svim procesima što je Đilas sva četiri puta bio optužen da je počinio

¹⁶⁸ Ramet, P. Sabrina, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimnosti (1918.-2005.)*, str. 264.

¹⁶⁹ Kalezić, Vasilije, *Đilas: miljenik i otpadnik komunizma*, str. 222.

¹⁷⁰ Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, str. 207.

¹⁷¹ Ibid, str. 267.

isto kazneno djelo. I dok je Dedijer kojem se sudilo zajedno s Đilasom na prvom postupku odustao od ikakvih kritika, Đilas je napravio upravo suprotno i nastavio svoju propagandu u svjetskim medijima i objavljujući knjige u inozemstvu. Nije posustao ni nakon što je 1966. godine pušten na slobodu, iako mu je pet godina nakon izlaska iz zatvora bilo zabranjeno da se pojavljuje na radiju i televiziji te oglašava u tisku. Zbog sudskih procesa Đilasov rad i njegove susrete s prijateljima i poznanicima pratila je policija. O njegovom životu i radu koji su slijedili nakon 1966. godine bit će više govora u sljedećem poglavlju.

8. ĐILASOV ODLAZAK U INOZEMSTVO

Samo tri mjeseca nakon što je izašao iz zatvora Đilas se obraća Titu u svom pismu. Đilas se na sedam stranica obratio Titu „bez ikakvih osobnih tema ili poniznog dodvoravanja, bez ikakvih molbi ili zahtjeva za sebe osobno, ali s jasnim upozorenjem na velike dileme koje stoje pred tadašnjom Jugoslavijom.”¹⁷² Vjerujući u ulogu Tita i njegove mogućnosti da utječe na tok povijesnih događaja, Đilas se Titu obraća ovim riječima: „Pišem ovo pismo jer držim da se naše društvo i naša državna zajednica nalaze u ozbiljnom – da ne kažem: sudbonosnom previranju, a Ti si najodgovornija ličnost u zemlji i još uvek u dovoljnoj moći da bitno, a možda i odlučujuće utičeš na tok događaja.”¹⁷³ Dalje u pismu Titu stoji: „Ističem, ipak, da je naš upravni sistem plod konstrukcija i nedoučenih teorija, pa kao takav zbrkan, nepodoban i neprirodan. A ni pomoću radničkih saveta, odnosno organa samoupravljanja, uprkos tome što oni čine pozitivan i antibirokratski element naših kretanja, nije rešeno ni jedno od osnovnih i gorućih pitanja slobode, odnosno nesputanijeg formiranja društva i privrede. Šta više, pomoću tih organa takva pitanja nije ni moguće rešiti iz jednostavnog razloga što se politička i ekonomska pitanja, odnosno život društva i ljudi ne može rešavati isključivo ovim ili onim oblikom organizacije. Time nisam hteo reći da svi ti organi, pa i sami postojeći zakoni, ne bi mogli – u atmosferi slobodnijeg raspoloženja osnovnih pitanja našeg društva i naše države – korisno poslužiti jednom zaista demokratskom preobražavanju, snažnijem zamahu privrede i zavodjenju i učvršćivanju stvarne pravne sigurnosti.”¹⁷⁴ Tito je vjerovatno dobio pismo, ali na njega nije nikad odgovorio već je samo poručio Đilasu da mu više ne piše.

Po izlasku iz zatvora Đilasova aktivnost se i dalje pomno pratila te je i dalje smatran državnim neprijateljem. Snimali su se i njegovi razgovori, pregledavala pošta, a pratilo se i Đilasove prijatelje i rodbinu. Aleksa Đilas, sin Milovana Đilasa u kronologiji očevog života i rada ističe da su mnogi Đilasovi rođaci otpušteni s posla i na druge načine progonjeni, a odvjetnik Vitomir Đilas je osuđen 1977. godine na trideset mjeseci zatvora zbog pisma

¹⁷² Goldstein, Slavko, *Povratak Milovana Đilasa u Hrvatsku*, Predgovor u: Đilas, Milovan, *Vlast i pobuna*, str. 25.

¹⁷³ Đilas, Milovan, *Pismo Titu*, str.1, <http://milovandjilas.rs/files/pismo-Titu.pdf> (21.3.2013.)

¹⁷⁴ Ibid, str. 4.

Politici, koje je napisao ali nije poslao, a koje je policija otkrila u njegovom pisaćem stolu. U tom pismu je govorio o potrebi stvarne slobode govora i tiska.¹⁷⁵

Đilas je nakon izlaska iz zatvora dobio i jedno posebno priznanje: američki časopis *National review* ga je svrstao među poznate antikomuniste. Sredinom 1968. godine jugoslavenske vlasti su dozvolile Đilasu i njegovoj ženi Štefici da otputuju u inozemstvo. Đilas je otišao prvo u Veliku Britaniju, a zatim u SAD, Austriju i Italiju. Boravak u inozemstvu je iskoristio za ponovnu kritiku Jugoslavije. Njegova putovanja u Englesku i Ameriku trajala su dva mjeseca.¹⁷⁶ Od 4. do 13. listopada 1968. je boravio u Velikoj Britaniji, gdje je objavio dva duža članka u *Timesu* i dao televizijski intervju o sovjetskom imperijalizmu kao opasnosti za Jugoslaviju. Održao je i nekoliko predavanja, uključujući i jedno na sveučilištu Oxford. Zatim putuje u SAD, gdje je boravio od 16. listopada do 20. studenoga.¹⁷⁷ U SAD-u je gostovao na sveučilištu Princeton gdje je istaknuo da podržava studentske nemire u zemlji. Đilas je u SAD-u 9. prosinca 1968. godine primio nagradu *Sloboda* koja se dodjeljivala svake godine onima koji su poticali slobodu u SAD-u ili inozemstvu.¹⁷⁸ Za vrijeme boravka u SAD-u Đilas se sastao i sa novinarom *New York Timesa*. Njemu je iznosio i svoju političku filozofiju i gledište o zbivanjima u Jugoslaviji i njezinoj okolini. Kao i obično, težište njegovih kritika bilo je usmjereno na jugoslavensku i međunarodnu sliku komunizma. Kazao je da su „sve verzije komunizma postale dekadentne; u Istočnoj Europi ili bilo gdje drugdje, komunizma više nema.”¹⁷⁹

Đilas je boravio i u Beču, na poziv svog austrijskog izdavača Fritza Moldena, i u Rimu, na poziv Talijanske unije za napredak u kulturi.¹⁸⁰ Vratio se u Beograd 12. prosinca 1968. godine. Već početkom 1970. zatražio je vizu za ponovni odlazak u SAD i neke europske zemlje. Međutim, molba mu nije prihvaćena zbog njegove „neprijateljske djelatnosti“ na prethodnom putovanju. Također mu je izrečena i privremena zabrana putovanja u inozemstvo, pa mu je prema važećoj zakonskoj proceduri bila oduzeta i putovnica.¹⁸¹ Putovnica mu je vraćena tek 1987. godine. O propagandi koja je vladala protiv Đilasa u narednim godinama bit će govora u sljedećem poglavlju ovog rada.

¹⁷⁵ Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*

¹⁷⁶ Marković, Dragan; Križevac, Savo, *Zašto su smenjivani: političke krize u Jugoslaviji*, str. 131.

¹⁷⁷ Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*

¹⁷⁸ Marković, Drago; Kržavac, Savo, *Liberalizam: od Đilasa do danas*, str. 120.

¹⁷⁹ Ibid, str. 122.

¹⁸⁰ Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*

¹⁸¹ Marković, Drago; Kržavac, Savo, *Liberalizam: od Đilasa do danas*, str. 123.

9. PROPAGANDNE KAMPANJE PROTIV ĐILASA

Još od 1955. godine jugoslavenske vlasti su povremeno organizirale propagandne kampanje kojima je cilj bio diskreditirati Milovana Đilasa. Nijedan građanin Jugoslavije nije bio toliko napadan od najviših partijskih i državnih rukovodilaca koliko Milovan Đilas. Aleksa Đilas ističe da su njegovog oca nazivali izdajnikom svoje zemlje, neprijateljem, prodanom izdajničkom dušom, unutrašnjim emigrantom, stranim plaćenikom i agentom. „Na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, održanom od 22. do 26. aprila 1958. u Ljubljani, Tito Đilasa naziva luđakom, izdajnikom, renegatom, čovekom koji pljuje na dostignuća revolucije“.¹⁸² Kako je rekao Mirko Kovač: „svatko je Đilasu mogao prišiti što je htio, jer je to bilo dopušteno i poželjno.“¹⁸³ Partijski vrh je Đilasa po izlasku iz zatvora 1966. godine navodno ponovno u nekoliko navrata želio vratiti u zatvor, ali se Tito vjerojatno predomislio nakon razgovora s Margaret Thatcher koja ga je kao tadašnji šef opozicije posjetila 1977. i istaknula da će mu Đilas nanositi više štete ako je u zatvoru.¹⁸⁴

Od 1954. do 1988. godine Đilas nije mogao u Jugoslaviji objaviti nijedan politički ili književni tekst. Nije mogao ni izdati prijevod Miltonovog *Izgubljenog raja*. Đilasove knjige bile su zabranjene u Jugoslaviji, kao i u istočnoj Europi gdje je kazna za posjedovanje Đilasove *Nove klase* bila 3 godine zatvora, a za njezino raspačavanje čak 15 godina.¹⁸⁵ Časopis *Suvremenik* je 1972. odlučio objaviti Đilasovu pripovijetku *Gubavac*, ali je časopis zbog političkih pritisaka morao odustati. Slično se dogodilo i sa studijom *Njegoš*, koju je početkom sedamdesetih godina Đilas nudio izdavačkim kućama Prosvjeta, Obod i Nolit.¹⁸⁶

¹⁸² Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*

¹⁸³ Goldstein, Slavko, *Povratak Milovana Đilasa u Hrvatsku*, Predgovor u: Đilas, Milovan, *Vlast i pobuna*, str. 43.

¹⁸⁴ Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*, usp. Thatcher, Margareth, *The Path to Power*, Harper Collins, London, 1995, 370-1.

¹⁸⁵ Ibidem

¹⁸⁶ Milošević, Milan, *Sto godina od rođenja Milovana Đilasa*, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=995063> (21.3.2013.)

9.1. Članak u *Startu*: *Njegove pjesme, njegovi snovi*

Najveća od propagandnih kampanja protiv Đilasa bila je 1977. godine, a potaknuo ju je sam Tito. Godine 1975. u New Yorku su objavljeni neki Đilasovi memoarski zapisi iz Drugog svjetskog rata pod naslovom *Parts of a lifetime* i najavljena je kompletna memoarska knjiga *Wartime*. U tim je knjigama Đilas prvi put iznio neke važne ratne epizode čiji su se događaji, po Titovom naređenju, držali u tajnosti. To se odnosilo na partizanske pregovore s Nijemcima u ožujku 1943. godine i Titove taktičke pogreške oko rušenja mosta na Neretvi u isto vrijeme. Također, Đilas je objektivno prikazao i neke druge ratne događaje, „deministifirajući tako dijelove dugo stvarane mitologije NOB-a“.¹⁸⁷ Sve to je razbjesnilo Tita, pa je nagovorio Dedijera da počne pisati knjigu o Đilasu kao disidentu. Iako je Dedijer počeo pisati knjigu, dovršio ju je ponešto uravnoteženiju i objavio tek 1991. godine pod naslovom *Veliki buntovnik Milovan Đilas*.

U ožujku 1977. dva predstavnika redakcije tjednika *Start* dobili su naredbu od člana predsjedništva SKJ Tode Kurtovića da napišu antiđilasovski članak. Pokušali su to odbiti uz objašnjenje da njihov list nije podoban za takav članak jer je tjednik djelovao s odmakom od dnevne politike. Kurtović im je objasnio da moraju objaviti tekst i to što prije jer će ubrzo izaći knjiga ratnih menoara u kojima Đilas vrijeđa Tita, pa se autora takve knjige treba hitno dikreditirati u domaćoj i svjetskoj javnosti.

Stoga su se novinari *Starta* našli na razgovoru u Podgorici, tadašnjem Titogradu, s Savom Brkovićem i Perišom Vujoševićem, predratnim partijskim veteranima i prvoborcima NOB-a koji su novinarima iznijeli događaje o Đilasovom ponašanju 1941.-1942. godine u Crnoj Gori. Osim što su nabrojali neke pogreške, iznijeli su jedan događaj kojim su željeli prikazati Đilasa kao ubojicu. Đilas je navodno poslije bitke kod Jelina Duba 18. listopada 1941. na očigled zarobljenih Talijana i njihovih partizanskih čuvara osobno ustrijelio jednog zarobljenog crnogorskog poreznika nakon kratkog saslušanja na kojem ništa nije dokazano. Slavko Goldstein ističe da Đilas u knjizi *Ratno doba* sam govori o tom događaju. Đilas piše da je zarobljeni poreznik Vlahović imao vojni revolver s talijanskom dozvolom za nošenje i papire o velikim iznosima prikupljenima za talijansku okupacionu vlast, pa su Đilas i Blažo Jovanović, vodeći crnogorski komunist zajedno odlučili o strijeljanju, što su na kraju i izvršili kuriri, a ne Đilas osobno. Nadalje, Mate Meštrović u knjizi *U vrtlogu hrvatske politike* piše da

¹⁸⁷ Goldstein, Slavko, *Povratak Milovana Đilasa u Hrvatsku*, Predgovor u: Đilas, Milovan, *Vlast i pobuna*, str. 41.

mu je o tom događaju 1957. godine pričao Blažo Jovanović, pa stoga Goldstein zaključuje da se Đilasova verzija tog događaja čini bliža istini od one koju su Brković i Vujošević ispričali novinarima *Starta*.¹⁸⁸ Novinari su na kraju objavili svoj članak 4. svibnja 1977. godine pod naslovom *Njegove pjesme, njegovi snovi*, a tekst je potpisan imenom izmišljenog novinara Nikole Rajčevića. Da bi situacija bila još zanimljivija, nekoliko dana nakon objavljivanja članka predstavnici *Starta* su pozvani kod Milke Planinc, predsjednice CK SKH koja ih je prozvala zbog tog teksta, a zatim joj je objašnjeno da je naredba došla iz CK SKJ preko Tode Kurtovića. Planinc je, naravno, odustala od kazni, ali je tražila da je obavijeste ukoliko bude još takvih naredbi, pa će ona nastojati spriječiti daljnje izlaženje takvih članaka.¹⁸⁹

9.2. Đilas kao „likvidator“

Tito je dao djelomičnu amnestiju političkim osuđenima u studenom 1977. da bi ostavio dobar dojam na strane delegate, ali napadi na Đilasa se pojačavaju. Pojavljuje se i knjiga *Liberalizam - Od Đilasa do danas* autora Dragana Markovića i Sava Kržavca.¹⁹⁰

Sve više i više su se isticali događaji tijekom Drugog svjetskog rata, pa su Tito i drugi partijski rukovodioci prikazivali Đilasa kao „likvidatora“. Đilas je odbacivao takve optužbe, odnosno da je u ratu primjenjivao previše represivne metode. O tome je napisao: „Ukratko, iskreno: nisam bio ni bolji ni lošiji od drugih vođa: sve što sam činio, učinio sam za Partiju i Ideju.“¹⁹¹ Pirjevec ističe da je Đilas u tome imao pravo, posebno kad se uzmu u obzir upute koje je Tito dao 1941. godine u svojem predavanju o *Strategiji i taktici oružanog ustanka*: „Konačno revolucionari koju započinu ustanak moraju primjenjivati krvavo stečena iskustva pariških komunara i dovršiti ono što oni nisu dovršili. Za vrijeme ustanka, u danima općeg narodnog juriša, dužni smo se nesmiljeno obračunati s našim krvavim i zakletim neprijateljima. Bezobzirno, nesmiljeno uklanjanje civilnih i vojnih starješina i svih drugih zakletih neprijatelja – to je dužnost revolucionara“.¹⁹² Stoga se može postaviti pitanje je li Tito bio iskren kad je optuživao Đilasa da je „likvidator“ ili mu se htio osvetiti zbog sjećanja

¹⁸⁸ Goldstein, Slavko, *Povratak Milovana Đilasa u Hrvatsku*, Predgovor u: Đilas, Milovan, *Vlast i pobuna*, str. 42.

¹⁸⁹ Ibid, str. 43.

¹⁹⁰ Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*

¹⁹¹ Pirjevec, Jože, *Tito i drugovi*, str. 334.

¹⁹² Ibidem

koje je Đilas objavio u inozemstvu i u kojima je navodno okaljao narodnooslobodilački pokret. Očito je da mu je za vrijeme rata vjerovao i da mu je još tada posvetio uređivanje *Borbe*, glavnog partijskog glasila u kojima je Đilas „objavljivao ideološke smjernice za sve brojnije jugoslavenske komuniste“.¹⁹³

9.3. Propagandna kampanja nakon Titove smrti

Tito umire 1980. godine, a visoki državni i partijski rukovodioci te mediji povećavaju žestinu i učestalost napada na Đilasa, uključujući i zahtjeve za njegovim uhićenjem. *Večernje novosti*, dnevni list s najvećom tiražom u Jugoslaviji, objavljuje feljton o Đilasu koji je izlazio svakog dana na cijeloj stranici od 22. listopada do 15. studenog 1981. godine. Autor Boško Matić naslovio je feljton *Đilas iz izdaje u izdaju*.

U travnju 1984. Služba državne sigurnosti je uhitila Đilasa i 27 slušatelja „Slobodnog univerziteta“, koji su se godinama bez tajnosti sastajali u privatnim stanovima. Đilas je trebao održati predavanje o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Ujutro je Đilas pušten, ali mu je rečeno da može biti optužen. Međutim, neki od uhićenih su pretučeni, neki su kasnije otpušteni s posla, šestorici je suđeno, a tehničar Radomir Radović, borac za nezavisni radnički sindikat, ubijen je ili je izvršio samoubojstvo.¹⁹⁴

Nadalje, godine 1987. dvotjednik *Intervju* je zabranjen zbog fotografije Milovana Đilasa na naslovnoj strani. Treba istaknuti i knjigu Jevrema Brkovića *Anatomija morala jednog staljinista* koja je objavljena u Zagrebu 1988. godine. Slavko Goldstein ističe da je najstravičnija priča u toj knjizi u kojoj je istaknuta srpska komunistica Spasenija Cana Babović koja je na smrtnoj postelji nekome povjerila da je Đilas u Prijepolju prilikom povlačenja partizanskih snaga u prosincu 1941. godine „naredio likvidaciju sedamdeset ili sedamdesetsedam srpskih partizana“. Navodno ih je Đilas likvidirao zato što su se htjeli povući, a nisu bili članovi Partije ili su, po drugoj verziji, bili članovi Partije, ali nisu htjeli napustiti Srbiju. Goldstein zaključuje da priča očito nije točna jer bi bilo teško sačuvati u tajnosti takav pokolj partizana i Tito bi vjerojatno uklonio Đilasa s partijskih funkcija.

¹⁹³ Prijevec, Jože, *Tito i drugovi*, str. 334.

¹⁹⁴ Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*

Goldstein također postavlja pitanje zašto ova srpska komunistica nije rekla nešto ranije, kada je već više od 30 godina trajala propaganda protiv Đilasa.¹⁹⁵

Đilas je bio izoliran sve do 1989. godine, kada je članak zakona po kojem je osuđivan prestao postojati u kaznenom zakonu. Njegove knjige su se počele tiskati tek u vrijeme raspada Jugoslavije. Đilas je prve intervju mogao dati 1988-1989. godine. Njegove izjave i cijele intervju prvi su objavili beogradski listovi *Mladost* i *Borba* te zagrebački tjednik *Danas*.¹⁹⁶

Nova klasa je prvi put u Jugoslaviji objavljena 1990. godine. Knjiga je inače objavljena na preko 60 jezika i prodana je u tri milijuna primjeraka. Prva Đilasova knjiga koja je objavljena u Hrvatskoj poslije 1954. bila je *Vlast i pobuna*.¹⁹⁷ Knjiga sadržava događaje u razdoblju od 1945 do 1956. godine. U prvom dijelu knjige, *Vlast*, Đilas je miljenik vlasti, član najužeg rukovodstva koje je odlučivalo o svemu. Drugi dio knjige, *Pobuna*, odnosi se na događaje koje su uzrokovali Đilasovi članci u *Borbi* i *Novoj misli* 1953-1954. godine, a knjiga završava Đilasovim (drugim) izlaskom iz zatvora.

Osam general-pukovnika i general-potpukovnika u mirovini, nositelja Ordena narodnog heroja (Svetozar Vukmanović Tempo, Savo Drljević, Boško Đuričković, Veljko Kovačević, Vojo Kovačević, Gligo Mandić, Vojo Nikolić, Vlado Šćekić) 1990. godine su napisali zahtjev da se Đilasu vrate odlikovanja jer su njegova suđenja i kazne bile zasnovane na ideološkoj, a ne na pravnoj osnovi. Član Predsjedništva SFRJ Stipe Šušvar im je priopćio da je zahtjev odbijen. Obratili su se s istim zahtjevom 1992. akademiku Dobrici Ćosiću, predsjedniku Savezne Republike Jugoslavije, ali ponovo bez ikakvih rezultata.¹⁹⁸ Đilas je umro u Beogradu 20. travnja 1995. godine, a sahranjen je u obiteljskoj grobnici u rodnom selu u Crnoj Gori.¹⁹⁹

Zahtjev za rehabilitaciju Milovana Đilasa podnesen je 2012. godine. Zahtjev su ovaj put podnijeli beogradski odvjetnici Rajko Danilović, Nikola Barović i Đilasov mlađi brat Akim. Barović ističe da je Đilas trebao biti rehabilitiran silom zakona, a ne sudskom

¹⁹⁵ Goldstein, Slavko, *Povratak Milovana Đilasa u Hrvatsku*, Predgovor u: Đilas, Milovan, *Vlast i pobuna*, str. 44.

¹⁹⁶ Ibid, str. 45.

¹⁹⁷ Prvobitan naslov knjige je bio *Vlast*, pa je naknadno promijenjen u *Vlast i pobuna*.

¹⁹⁸ Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*

¹⁹⁹ Bošković, Milan, *Milovan Đilas*

odlukom, ali se to do sada još uvijek nije dogodilo. Prema Baroviću, smisao zahtjeva za rehabilitaciju nije spašavanje Đilasove časti i ugleda, nego rehabilitacija države.²⁰⁰

Zapad nije nikad službeno podržavao Đilasa, kao ni druge jugoslovenske disidente. Osim nekoliko rijetkih izuzetaka, njegovo oslobođenje iz zatvora ili ublažavanje zatvorske kazne nisu zahtijevali predsjednici, premijeri ili ministri zapadnih zemalja. Međutim, Đilasa je podržavao inozemni tisak, intelektualci lijeve demokratske orijentacije, međunarodne i nevladine organizacije. U određenim razdobljima su ga podržavali austrijski, britanski, indijski, norveški i švedski socijal-demokrati, ali gotovo jedino kada su bile u opoziciji, a ne na vlasti, jer su tada vodili računa prvenstveno o državnim interesima.²⁰¹

²⁰⁰ Gligorjević, Gorana, *Zbog čega nije rehabilitovan Milovan Đilas: Anatomija jednog morala*, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1042288> (21.3.2013.)

²⁰¹ Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*

10. KNJIŽEVNI RAD MILOVANA ĐILASA

Iako se najveći dio ovog rada odnosi na politički život i rad Milovana Đilasa, potrebno je napomenuti da se istakao kao plodan pisac i to je bio značajan segment njegovog života. Njegov spisateljski rad je počeo rano i to još od studentskih dana. U Beogradu tijekom studija piše brojne pjesme, priče, književno-kritičke prikaze i kulturno-političke članke i eseje; objavljuje ih u tridesetak jugoslovenskih listova i časopisa.

Đilas je objavio i nekoliko romana, koji nisu imali mnogo uspjeha, sudeći po ocjenama zapadnih književnih kritičara. Prvenstveno se iskazao kao pisac kratkih priča. Poslije 1954. godine napisao je nekoliko veoma uspješnih kratkih priča koje je objavio u dvije zbirke, *Gubavac i Kamen i ljubičica*.

Đilasova *Besudna zemlja* objavljena je 1958. godine u SAD-u pod naslovom *Land Without Justice*. Knjiga sadrži mnogo autobiografskog materijala. Djelo počinje poviješću njegove obitelji i Đilasovom ranom mladošću, a sadrži sve događaje i tragedije koje su zadesile njegovu obitelj, sve do 1927. godine, kada je otišao na studij u Beograd. Djelo pripada najvećim dostignućima jugoslavenske književnosti 20. stoljeća.²⁰²

Iskazao se i kao književni kritičar. Pisao je eseje o Ivi Andriću, Miroslavu Krleži i drugim piscima, koji su inače objavljivali u novinama i časopisima kojima je Đilas bio urednik. Đilas je također kritizirao Isidoru Sekulić zbog njene „apstraktne idealističke filozofske refleksije u konkretnom tretiranju Njegoša i svega što stoji u vezi s njim“. Ovaj Đilasov napad objavljen je u ožujku 1952. godine pod naslovom *Legenda o Njegošu*.²⁰³ Četrnaest godina kasnije, poslije dugog istraživačkog rada, Đilas je objavio svoju književnu studiju o Njegošu pod nazivom *Njegoš: pjesnik, vladar i vladika*. Ova knjiga je izazvala poseban interes u SAD-u.

Svoja djela je Đilas morao objavljivati u inozemstvu jer mu je to u Jugoslaviji bilo zabranjeno. Dok je bio u zatvoru preveo je *Izgubljeni raj* Johna Milтона, koju također nije mogao objaviti u Jugoslaviji, pa je objavljena u inozemstvu. Njegovu knjigu *Nova klasa* *New York Times* je uvrstio u 100 najznačajnijih knjiga 20. stoljeća, a tiskana je u tri milijuna

²⁰² *Bosnian American Library of Chicago*, <http://www.bosnianlibrarychicago.com/besudna-zemlja--m-djilas.html> (22.3.2013.)

²⁰³ *Iskrena religioznost Isidore Sekulić*, Crkva u svijetu, 22, 1, 1987, str. 68. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=127968 (datum posjete: 22.3.2013.)

primjeraka. Također je napisao knjigu *Razgovori sa Staljinom* koja je objavljena 1962. godine. Ovo djelo prikazuje događaje 1944. i 1945. godine kada je Đilas putovao u Moskvu i susreo se sa Staljinom. Knjigu je nakon objavljivanja osudila jugoslavenska vlast zbog iznošenja važnih državnih informacija, pa je zbog nje Đilas osuđen.

Napisao je i knjigu pod nazivom *Nesavršeno društvo* koja je objavljena u Londonu 1969. godine. Godine 1977. Đilas je objavio svoje ratne uspomene u knjizi *Ratno doba*. To je prema ocjenama stručnjaka izvanredno napisana knjiga. Poznata su mu i djela: *Ratno doba* koje je objavljeno u Londonu 1980. godine, *Uspon i pad* u Washingtonu 1986 i *Pad nove klase* koja je objavljena u Beogradu 1998. godine nakon Đilasove smrti.

11. ZAKLJUČAK

Milovan Đilas je jedan od najpoznatijih jugoslavenskih političara. Bio je jedan od onih koji su stvorili Jugoslaviju nakon Drugog svjetskog rata, ali je želio raditi na reformama u državi više nego ostalo partijsko rukovodstvo. Vrh SKJ se pobojavao da bi reforme koje je Đilasa predlagao mogle biti kobne za njihovo rukovodstvo, a oni su više od svega htjeli zadržati vlast. Stoga nije bilo moguće uvesti socijalnu demokraciju i liberalizirati Titovu državu i partijskim direktivama utvrđene marksističko-lenjinističke formule vlasti što je predlagao Đilas prvo u svojim člancima, a kasnije i u svojim knjigama kao što je *Nova klasa i Vlast i pobuna*. Stoga su se njegove ideje proglasile kontrarevolucionarnima, a Đilas je isključen iz Partije, kao i svi oni koji su se usudili reći da se u bilo čemu slažu s njime. I dok je u zemlji bio tretiran kao „državni neprijatelj broj jedan“ Đilas je u inozemstvu stjecao ugled kakvim se rijetko tko mogao pohvaliti. Međutim, više su ga podržavali novinari, a Zapad ga nikad nije službeno podržao.

Đilasa su pokušali ušutkati kad god se suprostavio, pa su se tako nakon Trećeg plenuma protiv njega vodila četiri sudska procesa, koji su bili kratki, zatvoreni za javnost i koji su redovito završavali Đilasovom osudom. Za vrijeme Jugoslavije Đilas je tako u zatvoru proveo ukupno devet godina. I nakon izlaska iz zatvora nastavio je kritizirati jugoslavenski državni vrh, i to dok je bio na putovanju po Europi i SAD-u, pa mu je stoga po povratku u Jugoslaviju oduzeta putovnica. Protiv njega se vodila dotad neviđena propaganda u tisku, a Đilasa se teroriziralo, pratila su se njegova kretanja, prisluškivali razgovori, a pratilo se i one koji su s njim ostali u kontaktu. Ipak, većina njegovih dojučerašnjih prijatelja ga je napustila.

Đilas je sam izabrao svoj politički put. On je nakon rata „progledao“ i napustio je ona mišljenja koja je smatrao zastarjelima, te ih se nije odrekao ni pod prijetnjom isključenja iz Partije, a kasnije ni pod prijetnjom zatvora. Naprotiv, što je Tito više reagirao, to je Đilas bio uporniji u svojim kritikama. Ipak, ono što se mora reći i što je sam Đilas priznao: iako je kasnije „progledao“ on je također „kriv“, barem djelomično za sve ono što se događalo u Titovoj Jugoslaviji jer je i sam velikim dijelom sudjelovao u stvaranju te države. A kao treći čovjek u Jugoslaviji je sigurno s mnogo toga bio upoznat. No, razlika je u tome što Đilas nije želio nastaviti putem koji je predlagao Tito te je smogao hrabrosti da promijeni mišljenje i da to jasno i glasno kaže riskirajući sve, a mogao je šutjeti i mirno dočekati kraj života kao ratni heroj. Kritizirajući Partiju na neki način je Đilas kritizirao i sebe jer je nekoć i on to ne samo

podržavao Partiju, nego i bio njezin važan član. Za života je u državi u čijem je stvaranju sudjelovao potpuno odbačen, a izvan nje je uživao svjetski ugled. Stoga ga povijest pamti kao prvog i najpoznatijeg disidenta Titove Jugoslavije.

12. SAŽETAK

Milovan Đilas prvi je i najpoznatiji disident u Jugoslaviji. Još u studentskim danima se priključio Partiji, a njezin važan dio je bio za vrijeme Drugog svjetskom rata, a posebno nakon njega. Nakon raskola sa Staljinom 1948. godine u Jugoslaviji počinju značajne reforme, koje će kulminirati 1952. godine na Petom kongresu CK SKJ, za koje je uglavnom zaslužan sam Đilas. Međutim, dok Đilas želi nastaviti s reformama smatrajući da se država mora dalje razvijati, partijski vrh ima drugačije mišljenje te ih želi usporiti ili zabraniti. Đilas ipak izlaže svoje ideje u člancima koji su izašli u *Borbi* i *Novoj misli* u razdoblju od listopada 1953. do siječnja 1954. Partijski vrh je na te tekstove službeno reagirao na Trećem plenumu u siječnju 1954. gdje je jedina točka dnevnog reda bio „slučaj Đilas“. Na Plenumu je Đilas kažnjen tako što je uklonjen sa svih partijskih funkcija, a uskoro su na kongresima ostalih jugoslavenskih republika uklonjeni svi đilasovci, odnosno Đilasove pristaše ili oni koji su se takvima smatrali. I dok se većina njih nije vratila u politiku, Đilas je nastavio svoj politički rad i izlagao nove ideje inozemnim novinarima jer to nije mogao u Jugoslaviji, pa je protiv njega ubrzo pokrenut prvi od ukupno četiri sudska procesa 1955. godine. Posljednja dva procesa vezana uz Đilasova djela koja je uspio objaviti u inozemstvu jer mu to u njegovoj zemlji nije bilo dozvoljeno. U zatvoru je ukupno proveo devet godina do 1966. godine. Dvije godine kasnije odobrena mu je viza za put u inozemstvo gdje ponovno kritizira prilike u Jugoslaviji. Po povratku mu je oduzeta putovnica, a negativna propaganda koja je započela još nakon Trećeg plenuma bivala je sve žešća, posebno nakon Titove smrti 1980. godine, kada je postojala mogućnost za pokretanje novih suđenja protiv Đilasa. Propaganda je potrajala sve do kraja osamdesetih godina. Đilas je umro 1995. godine, a po vlastitoj želji pokopan je u rodnom selu u Crnoj Gori.

13. LITERATURA

Knjige i stručni članci:

1. Anić, Vladimir, *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Zagreb, Novi liber, 2002.
2. Bilandžić, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
3. Ivin, Danijel, Pojava disidenata u socijalističkoj Jugoslaviji, u: *Čemu dijalog povjesničara – istoričara?*, Zajednica istraživača Dijalog, Zagreb 2005, str. 361-380.
4. Dedijer, Vladimir, *Veliki Buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju*, Prosveta, Beograd, 1991.
5. Diminić, Dušan, *Sjećanja – život za ideju*, Labin-Pula-Rijeka, Adamić, 2005.
6. Đilas, Milovan, *Nova klasa*, Beograd, Narodna knjiga, 1990.
7. Đilas, Milovan, *Vlast i pobuna*, Europapress holding: Novi Liber, Zagreb, 2009.
8. Goldstein, Ivo, *Povijest: hrvatska povijest*, sv. 21, Zagreb, Novi liber, 2007.
9. Goldstein, Slavko, *Povratak Milovana Đilasa u Hrvatsku*, Predgovor u: Đilas, Milovan, *Vlast i pobuna*, Europapress holding: Novi Liber, Zagreb, 2009, str. 7-52.
10. Grižina, Andreja, Djelovanje lista *Naprijed* pedesetih godina, u: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti, zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenoga 2009.* [glavni urednici Nada Kisić Kolanović, Zdenko Radelić, Katarina Spehnjak], Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010, str. 205-221.
11. Kalezić, Vasilije, *Đilas: miljenik i otpadnik komunizma*, Zodne, Beograd, 1988.
12. Kašić, Biljana, Višepartijnost: tema raspru u ideologijskom okviru ranih pedesetih godina, *Časopis za suvremenu povijest*, 22, 3, 1990, str. 89-97.
13. Kevo, Mario, Odjek Đilasovih teorijskih priloga u *Borbi* u hrvatskom tisku, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, 31, 1998, str. 153-163.
14. Marković, Drago; Kržavac, Savo, *Liberalizam: od Đilasa do danas*, Sloboda, Beograd, 1978.
15. Marković, Dragan; Križevac, Savo, *Zašto su smenjivani: političke krize u Jugoslaviji*, Narodna knjiga, Beograd, 1985.
16. Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije: hrvatski pogled*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998.

17. Mujadžević, Dino, Bakarić: politička biografija, Zagreb, Plejada, 2011.
18. Pirjevec, Jože, *Tito i drugovi*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2012.
19. Radelić, Zdenko, Đilasovci u Hrvatskoj i hrvatska historiografija, u: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenoga 2009.* [glavni urednici Nada Kisić Kolanović, Zdenko Radelić, Katarina Spehnjak], Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010, str. 53-75.
20. Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
21. Ramet, P. Sabrina, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimnosti (1918.-2005.)*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
22. Spehnjak, Katarina, Cipek, Tihomir, Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990., *Časopis za suvremenu povijest*, 39, 2, 2007, str. 255-297.
23. Stanković, Drago J., *Anatomija procesa Milovanu Đilasu*, Centar za informacije i 14. publicitet, Zagreb, 1989.
24. Suvin, Darko, Diskurs o birokraciji i državnoj vlasti u post-revolucionarnoj Jugoslaviji 1945.-1974. (I), *Politička misao*, 49, 3, 2012, str. 135-159.
25. Šarić, Tatjana, Djelovanje Agitpropa prema književnom radu i izdavaštvu u NRH, 1945-1952., *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 42, 1, 2010, str. 387-423.

URL izvori:

1. *Bosnian American Library of Chicago*,
<http://www.bosnianlibrarychicago.com/besudna-zemlja--m-djilas.html> (22.3.2013.)
2. Bošković, Milan, *Milovan Đilas*, <http://zrcalo.me/?p=1614> (13.3.2013.)
3. Đilas, Aleksa, *Kronologija života i rada Milovana Đilasa*, <http://milovandjilas.rs/> (14.3.2013.)
4. Đilas, Milovan, *Anatomija jednog morala*, u: *Nova misao*, 2, 1, 1954,
<http://milovandjilas.rs/files/ANATOMIJA-JEDNOG-MORALA.pdf> (14.3.2013.)
5. Đilas, Milovan, *Pismo Titu*, <http://milovandjilas.rs/files/pismo-Titu.pdf> (21.3.2013.)

6. Gligorjević, Gorana, *Zbog čega nije rehabilitovan Milovan Đilas: Anatomija jednog morala*, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1042288> (21.3.2013.)
7. *Iskrena religioznost Isidore Sekulić*, Crkva u svijetu, 22, 1, 1987, str. 66-70. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=127968 (datum posjete: 22.3.2013.)
8. Krležijana, *Milovan Đilas*, <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1479> (13.3.2013.)
9. Milošević, Milan, *Sto godina od rođenja Milovana Đilasa*, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=995063> (21.3.2013.)
10. Moljac, *Milovan Đilas*, <http://www.moljac.hr/biografije/djilas.htm> (13.3.2013.)
11. *Napad Informbioa i odgovor CK KPJ*, http://www.znaci.net/00001/138_76.pdf (8.6.2013.)
12. *Opozicija Milovana Đilasa*, http://www.znaci.net/00001/138_84.pdf (16.3.2013.)
13. Vlahović, Dragan, *Dan kad je rođena crnogorska nacija*, <http://www.srpsko-nasledje.co.rs/sr-l/1998/11/article-12.html> (22.3.2013.)